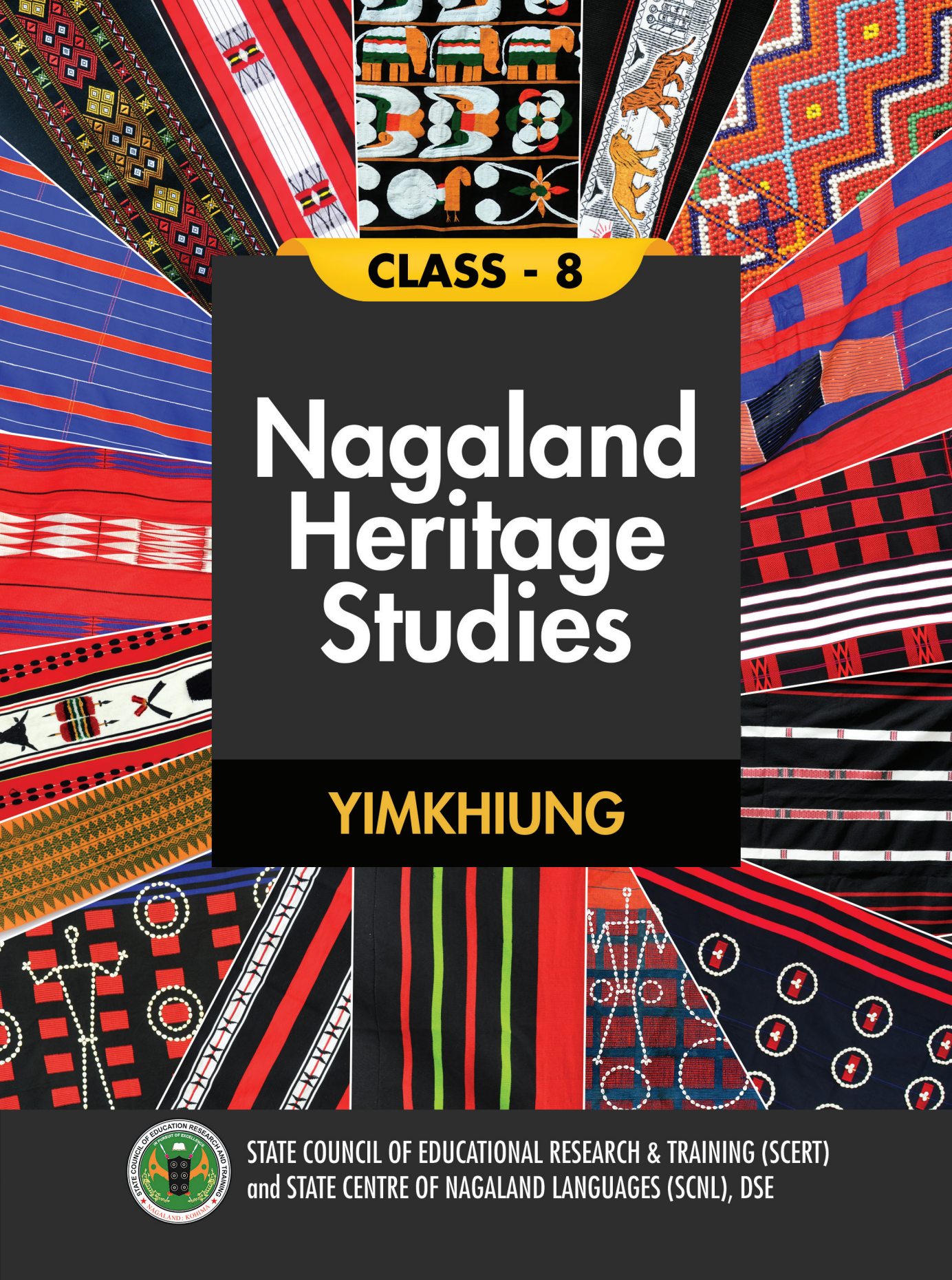

CLASS - 8

Nagaland Heritage Studies

YIMKHIUNG

STATE COUNCIL OF EDUCATIONAL RESEARCH & TRAINING (SCERT)
and STATE CENTRE OF NAGALAND LANGUAGES (SCNL), DSE

Nagaland Heritage Studies

CLASS - 8

STATE COUNCIL OF EDUCATIONAL RESEARCH & TRAINING (SCERT)
and **STATE CENTRE OF NAGALAND LANGUAGES (SCNL), DSE**

Grateful acknowledgement is given for permission to use photographs from 'Nagaland 1963-2013 fifty years on' by DIPR; photographs from AWO, APCC, Steve Odyuo, as well as contribution of poems by Naga poets.

Nagaland Heritage Studies - CLASS-8

Copyright © SCERT & SCNL, DSE 2018

Third Edition: 2023

Illustrations: Thejaseko Rhitso

Design & Layout: **artworks**TM NAGALAND

FOREWORD

The Nagaland Heritage Studies (NHS) is a series of 18 officially recognized Nagaland languages from classes 1 up to 8. These books aim to teach the Nagaland Languages using local culture and heritage as its content base and also promote cultural richness of every tribe and community. The introduction of the Nagaland Heritage Studies in the State's schools from 2018 was in consonance with the guidelines of the National Curriculum Framework (NCF) 2005. The Nagaland Heritage Studies textbooks revised edition covers the learning needs of the students which have added meaningful illustrations. The NHS textbooks are evolving to better language learning of Mother Tongue which is the core basis of one's identity, history and culture.

The State Council of Educational Research and Training & SCNL would like to express gratitude to Professor D. Koulie for his contributions.

We would also like to acknowledge the Department of Arts and Culture, DIPR, all Literature Boards, Tribal Hohos, and the individuals concerned for their contributions towards the development of Nagaland Heritage Studies Textbooks.

The Council & SCNL also wishes to extend its gratitude to Smt. Kevileno Angami, Commissioner & Secretary, Government of Nagaland, SCERT and School Education for sharing valuable suggestions towards improving/updating of Nagaland Heritage Studies textbooks.

Lastly, appreciation goes to SCERT and SCNL team members who have worked hard in completing the NHS textbooks revision on time.

Dated: Kohima the 7th of November 2022.

THAVASEELAN K
Principal Director (IAS)
School Education, Nagaland, Kohima

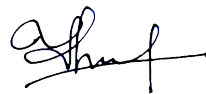
N.CHUMCHANBENI KIKON
Director,
SCERT, Nagaland, Kohima

MIKHUHYU

Isa Yimkhiung yu chingnü mükhiahmütu atsütak ngükhukshihpü thsungkhiak Nagaland Government nü mülüjihkhi ayannü thrütkhitihto. Ha hüm ching azürüponü mürühte tüsho nihpeyu thülihte anyikhitpe khin tüsho susu thsüpepo akhezürü thülünnü thrütkhitihi lah. Hüm khepe “Nagarü Jipü Yukhian” amütsan püpürü trükpo tüsho nihpe thrükshih lalim yakli mükhiah-a lushihpü thsüte thrütjih lah.

Lümlah, ha thrütkhitihi hote akhekhi tüsho mükhiahmütu limro ching alü thsüte lapah tüsho lünsozürüponü asühte mükhiah-a lute alapah tüsho khin thsakham jihkhi ayannü kihinnyishito lün ching amükhiah süklakte angüpü ching alüthsüpah.

Yimkhiung Literature Board hotenü hüm thrütrüpo (SCNL) Directorate of SE tüsho Resources Persons Directorate of SCERT alala kilim Yimkhiung yu chingnü thrütkhitihi thsungkhiak asühchoh tüsho makshe jihchoh.

(THRUNGSO YIMCHUNGER)

Chairman

Yimkhiung Literature Board

THIYANPO

Apiakpo

1. Müngühmühi	1
2. Nagarü Poto	3
3. Kohima ching Kiochihkhi	10
4. Khiungmungrüpo - Me, Khüzü tüsho Mihtsürü	17
5. Naga Lomi ching Thiyirhimo Azahkhi	22
6. Isa Yimkhamyimnükhi Yakli	28
7. Amih Yak	33
8. Kiulungthsüpuh Sangtan	36
9. Akinjihkhi, Zhakmüzhi tüsho Wüntre	40
10. Phizo nü Rhimokhipo	45

MÜNGÜHMÜHI

ANYIKHITPE MÜKKHIAHKIHO:

Akherüpo hote:

1. Mülung yu lungkite akhekhukpü.
2. Mülung yu ju porü tüsho thsangyurü ki atsangachihkhukpü.
3. Mülung yu ju tümü thsungkhiak thachonü hoju tsüte anyikhitkhukpü.
4. Mülung yu ching zahkhi thiyupüm aso tüsho thiyurünpo anyikhitkhukpü.
5. Mülung yu yo ayekhi kiokhipo ju tsüte alokhukpü.

Inü tamkhüntamnüchoh nü rhangtung lakhi thürün

Khihnyi tüsho nyimung apan

Atungpuh, isa lünnü nülung lakhi lümkhithpah

Nü kütah thsüte atsükhi chingnü;

Nü miki lünnü, nü müyamrü nangte

Küyimki achanglimnü nü khiahpanü;

Nü tunglim, riangzahshihpü nangte;

Mülungkiang chingnü, müzhokhi nangte;

Nü pukkhüpnü, nü shuhkihpü;

Nü müngüh, limro huhpü;

I Thrünpuh, lünnü isa müzhote alapuh Atungpuh,

Nyimung apan nü ru yanpah.

Amükhiahpü: Ha amülü mulungyu hote isa kilim riangzahshihkhi, lüptükhi ching Thrünpuhrü la-anukhi tüşho Api ju isa müyamrü, akhiahukrü, arungrü tüşho kümkanj jührü lakhi khiak makshe jihkhi-ah.

THIYUPÜM ASOPO

1. Lünnü nü lung lakhi : küchingküching she lünnü alakhi.
 2. Küyimki : rhimo tümükhüh tünjikhi thsungkhiaknü kim akhukhi.
-

SUSU THSÜPEPO

A. Akhepe rhimo:

Shak lungkite achangnü müthriachihte mulungyu ju khe-ang. Arü achangnü akhechoki thsangyurü hote akümjihpe-ah.

B. Thiyupüm harüponü thiyurün kamshang:

1. Nümiki lünnü.
2. Nütunglim.
3. Nüpukkhüp.
4. Nümüngüh.
5. Nüru yanpah.

C. Akiokhipo alojang:

1. Mülung yu thrütpuhnü tümü thsungkhiak tamkhüntamnükhia-le?
2. Mülung yu thrütpuhnü Atungpuh lünnü nülung lashihpü thsungkhiak kürük mülungte alakhiale?
3. Mülung yu thrütpuhnü nüki nü lapung ching Thrünpuh ju lünnülün lahte athapü thsungkhiaknü thiyupüm aso tümüpürü yihnükhia-le?
4. Mülung yu thrütpuh nü ayo mülung yu ching akhiam thsüte thiyurün mahnye ha tümü thsungkhiaknü tha-ala.
'I Thrünpuh, lünnü isa müzhote alapuh Atungpuh, Nyimung apan nüru yanpah.'

D. Atruachihrü lung pinpah nüsa khülangnü khülang kilim müngühmühi lunyekhi tünkhiak müthriachihte asukachihang.

E. "I rhangtung ching müngühmühi atsütakpe" tünkhiak ru 12-15 nü mulungyu thrütthitjang.

Nagarü Poto

ANYIKHITPE MÜKKHIAHKIHO:

Akherüpo hote:

1. Anyikhityu anyikhitte akhekhukpü.
2. Anyikhityu ching zahkhipo ju isa mühi lakhi atungto yumük mükhiahshihkhikhiak ayesihkhukpü.
3. Anyikhityu tünkhia porü tüşo thsangyurü pepah atsangachihkhukpü.
4. Nagarü trükpo tüşo la-akhinte arükhi ju mükhiahkhukpü.
5. Nagarü trükpo ju küching lachonü mükhiahpü tüşo arünü arhimokhipo ju anyikhitkhukpü.
6. Nagarü poto lalim, jipüyakli tüşo yakzanpo mükhiahkhukpü.
7. Nyihpe mihtsürü tüşo yakliyakopo tsüte mükhiahpü tüşo jakihte wüshihkhukpü.
8. Thiyupüm asopo mükhiahpü tüşo thiyurün thrütkhukpü.
9. Thiyu tükte akhiukte athrütü tüşo thiyumüchin yak (punctuation) tsüte athrütkhukpü.
10. Nyihpe jipüyakli ju lomi ching püpürüyo jipüyakli kipahte alakhi akeanang-akhiahkhukpü.

Nagarüpo-a mülung müküprü tüşo rhimo müküpte rhimorü trük-ah, arüpo-a India yo North-Eastern region tüşo Myanmar yo North-Western limpiang nü arürüpo-ah. “Naga” tükhiyu-a “Naka” te athakhi chingnü thakhitkhiah amütsan Myanmar ching mihtsürü khürü nuku phitpahle alakhi yungsho Assamese yu chingnü” Noga” amütsan awungkürü yungsho awungkhiak larü mihtsürü-te athakhi chingnü trükkhitte arükhiak.

ATANKIHKHI TÜSHO LATE ARÜKHI:

Nagarüpo-a Asia yo South-Eastern region chingnü arü-a lahte akinlah. Haju-a thiyuronü Nagarü

le South-Asiarü tükhiak ching lalim kiphahachihkhi ahihkhüh lah tümütüşo Philippine ching Ifugaos tüşo Igorot-po, Porneo ching Tayaks tüşo Kayan-po tüşo Sumatra ching Pattak-po lalim kiphahachikhi ahihkhüh lah. Hanangte lalim kiphah achihkhiju trungtunglim, yakliyo, jipüyakli tüşo rhangtung lalimlako alala ching kiphahachihkhi lah. Nagarüponü keri kungpo ahorikhi khiahsho kim khülang ching arüpoju keto mungyan lapahle arü-a lah tükhiyu thiyukhian ching ngüchoh.

Huju-a Nagarüpoju khiakkü lakhi lomi ching arükhi ju South-Asia yo

müzüŋ awuŋg tüšo ketopo tsahhote tangpuŋ puhluŋkiki chingnü arükhî ngüchoh. Thiyukhian thrütrüponü Nagarüpoju trük puhluŋkiki ching puhthsüthsü late tüšo tsoakhinte arü-a lakhi yimkhitchoh. Harü tsoakhinte arütrüponü arü lapuŋ ching jipüyakli puhluŋkiki ahorikhi ju hante arü-a lah tükhi thiyukhian ching lah. Kim hote awükhî ayannü, arüporü amürühkhi tüšo keshakpuŋgshak aso ngükhî yante arü lapuŋpo ju she müthriphülap te arü-a lah. Khiakkü lakhi tangpuŋ küpü Nagaland State ching lanü hoju-a arüpo marüyichokinü she mülakhi tangpuŋ thsü-a lah, arükhülangnü khülangkhite limshuachihte mülashe, haju-a Nagarüponü thiyutha puhluŋkiki thate arü-a lah tüšo arüpo luŋg jipüyakli she anükhüh puhluŋkiki ahorikhi lah.

NAGARÜ TRÜKPO CHAMKHITKHI:

Nagarüpo-a ahihpe thsüte North-East tangpuŋ ching lapuŋ chamnakte awükhî lah. Kim khürü ching yungsho kim khülang ching arü lapuŋ ching Britishrüponü khahyüzahkhi hote kiochihpü akhiukkhih. Thirithsü ahihkhüh akhiukte kiochihte alakhiah. Tütüshe, ponuŋgrüpo müküpkhi hote, Nagarüpo ju Britishnü küm-a lute

arükhiah, tüšo Nagarüpo ju thürithsü chingkhite müküpte tüšo athruŋgrü lakhiah-tümüte arünü nyihpe lomi zuzu kuhi ju tüshite kümte lakhi ju mükhiahto.

Athülihnü kiuluŋgthsü yakzan zhimpü thsungkhiaknü, British India sorkarnü Nagarüpo lapuŋ tangpuŋ mükhüh-a lakhipo ju chamnak-a pahjihte alakhi ayannü rhimo khiah. Jumuŋü akhiam ching-a, Nagarü khürü ju India pukküp tüšo cham-a khürü ju Myanmar pukküp te alapü kamkhiah. India ching, Nagarü trükpo ju Manipur, Assam, Nagaland tüšo Arunachal Pradesh ching angüpah. Nagarü trük puhluŋkiki lakhi ju Sümi,

Angami, Ao, Lotha, Sangtam, Konyak, Chakhesang, Yimkhiung, Zeliang, Phom, Khamniungan, Chang, Mao, Rengma, Pochury, Maram, Wancho, Tangkhul, Nocte, Heimi, Anal, Chiru, Para, Rungmai, Thangal, Makury (Makury te athakhi jua Myanmar ching amülükhi trük khülang ah túshe jurü alala Yimkhiung yampuk khülang lang ah) harüpo lah.

Jumonü, Nagarüpo ju Nagaland State ching lang mülate isanü mükhihah-anü túshe phünyirü Statepo Assam, Manipur, Arunachal Pradesh tüşo Myanmar harüpo ching she lah te mükhihah-a nü.

JIPÜ ZÜLU AHORIKHI:

Nagarüpo-a jipü yakli chingnü zülu ahorikhi ju khite lakhit lah tüşo khite asükpe chingnü ahorite lah. Trük apante nyihpe trükshih khim lah tüşo hojurüpo ahorikhiju poto tsüpü thsungkhiaknü jipürü zülu ahorikhi khülang-ah. Nagarüponü Rikiangpung yo akhi ahorikhi tüşo wuhnu püpü nam akhihah atsükhi, thsotorü, kerikung, lakpüm, rungkhiungkikhki, shihnam, khüzü hü-ü tüşo shihnyak hü-ü, etc harüpoju atungto thsüte thünyo kim ching zülu ahorichoh.

Nagarü jipürü yo zülulu ju thsüh tüşo nukshang harüpo-ah. Trük khürü isa Yimkhiung, Sangtam tüşo Pochuryrüpo nü sanglüh ahorichoh. Shihküpü athsükhi yungsho hünnü akiakkhi tsungpo she ahorichoh.

Nagarüponü sangnü rhimorhiyikhi ching mulung jihlah, sangnü rhimokhi, me tokikhki, sangkung thsükhi, chipi awünkhi, phuru tüşo tsap harüpo rhimo ching mulung jihte lah. Harüpoju sang nü khite tsüte

thsükhitkhi ahorite lah.

Tüşo hünnü she muluk le phiakpo kiakte, pung she thsüchoh tüşo rhimo püpüpo ching she yihnüpe thsüchoh.

Khiang yungsho Khiangyappung ju jipü yakli ching atungto khülang-ah. Kiulung ching, khiang tühiju Nagarü poto lalim ching amükhungpung khülang-ah. Yamkhün mükamrü athrününütsüng alala tüşho trük khürü ching-a anünürüshe pete züpekhi kam athülünkhinü ha khiangyam yo wühkhe ching wüzahkukchoh. Ha khiangyappung chingnü athunurüpo khilim kiulung ching yakliako tsüshihpü tüşho atungto mihtsürü kamshihpü thsungkhiaknü tanyukachihte lachoh. Jipü yakli mükhiahshihpü, jipü yukhian anyikhithshihpü, jipü khün

tüşho tsüntsaahhoripü, shih jimpü, perüpuhrü tüşho mihzorükhiak akin jihshihpü, lalimlako etc harüpo ju thsangyuachihchoh.

POTO LALIM:

Nagarüpo-a khite müküpte riangzahte rhimorü ah tüşho arünü kam amüyung thülu thsüpü ching mülung jihte lang lachoh. Tüşhe, ha hote poto lalim ching mülatü-a yung. Nyimungroro rhimo müküpte rhimopah tunglim, arüponü arelim shomükhungpah jipüyukhian tüşho khakhih yo yukhianpo khianachipah, rukkhühnü jipü khünpo athsüpah tüşho kiangthsümünnete lachoh.

KIUTHSÜ YAKZAN:

Kiulung khürükhüh lang yungsho Nagarü kiulungpung ju awungkhiak lang ahihpe thrünkhitte alakhi ngüchoh. Kiulungpo ju chipinü tsüte awünto lah tüşho thiriri khiaknü tsüte kümtopah lah. Kiulung yo chipi ju sang khülangnü lang tsüte thsüpkhitpah rihtote lahchoh. Hoju chipi thsüpü thsungkhiaknü mürung chingnü sang lupah alungpü ju poto rhimo khülang ah tüşho ju kim ching jimpung she arüngakote thsakamchoh, yungsho poto thünyo she tsühchoh. Thiri thsükhi kim ching kiulung yo chipi ju

arihpah tüsho zhingyinkhi nyakchoh.

Kiulung ju ato anyinyi puhthsüthsü lah. Kiulung khürü-a yamtung müku hing lang lachoh tüsho khürü-a chikhiungte she lachoh. Kiulung ching larüpo alalanü poto lalim ching alapü thiyuchihchim lupah lachoh. Kiulungrü alala ju poto lalim, lomi kiulungthsü tüsho kingaün yakzan ching alapü thsungkhiaknü thiyüzügnü rhükchoh. Kiulung ching mürerüpo, khimoperü tüsho mütsümüyangrüpo alala ju nyihpe trükrüpo tüsho kiurü püpürünü she khiahte lachoh.

Kiulung alala ching kiulungrüpo khiahte alapü tüsho kümto te alapü thsungkhiaknü Village Councilpo lah. Ha Councilpo jua ahihpenü mükhiahmuturü, mihzorüpo nyihpe jipü yakli tüsho thiyukhüm mükhiahte larüpo lang mokhitchoh. Kiulung ching lakhit jangachihte, arelung nyamnyamte alakhi, jipürü yamrüplurüplukhi, thiyuchihchim tsühkhi harüpo alala ju Village Council

ching hanyukpah, tüsho hojurüpo tsüte atsangalimpah mahkhapchoh. Kiulungthsürüponü kiulung ching khiahzükhiahtote alakhi ju kekhip, limropo, khiangyam harüpo-ah.

NAGARÜ YUKHIAN Aying:

Isanü isa jipü yukhian anü ju shihcham mahnye thsüte chamnakkuk lah, khülang ju athrüttkhi tüsho khülang ju amüthrütthite chamnakkuk lah. Thiyukhian thrütte tankihkhi jua American Missionaries tüsho British kiuthsü arükhipoah.

Thiyukhian amüthrüttkhi ju isa jipürü yo thiyukhian, yaklipo tüsho jipü late arükhi yukhianpo isanü isa perüpuhrüpo tüsho mihzorüpo kilimnü asokhipo-ah. Hoju ching isanü yakli ahoi te arükhi, lungkhimte alakhi tüsho amütsan thsüte athrüttkihkhi, jipürünü kukruk shuh-a ahorikhi tüsho rhimote arükhi harüpo-ah.

THIYUPÜM ASOPO

1. Latearükhi

: Lomi khülang chingnü lomi püpülim la-akhinte arükhi yungsho tangpung khülang chingnü tangpung püpü lim akhinkhi.

2. Sheshe mülakhi tangpung : Mihtsürü mülakhi tangpung.
3. Zuzu : Mührü pukküp mülakhi.
4. Kiuthsü : Kiulung ching thiyüzüng thsakamrü.
5. Mükiak : khürünü alopung müküh-a lakhi.
6. Khürükhüh : Alala yungte chama lang.
7. Mümihlung : Lung khülang ato khimkhi amütsan thsükhü.
8. Thrütkih : Tümükhüh thiyumütsan thsüte tokihkhi.
9. Jipüyukhian : Jipü lün khiaknū thiyukhian khianalūnte arükhi.
10. Chipi : Tsüte awūnto te tūsho thiriri mūhoshihpū awūnkhi.
11. Thiyuchihchim : kiulung thsürü pukküp mihyu anyite alapū shihcham.

SUSU THSÜPEPO

A. Harü yupüm asopo lupah thiyurüna sopo thsakhamjang.

1. Zuzu
2. Kiuthsü
3. Mükiak
4. Mümihlung
5. Chipi

B. Akiokhipo alojang:

1. 'Naga' tükhiyu thiyukhian mahnye kürü chingnū akhiukkhiale?
2. Tümüthsükhi isanū Nagarüpo ju Asia yo South-Eastern tangpung chingnū arükhiah te lümchole?
3. Tümüthsükhi thiyukhian thrütrüponū Nagarüpo ju Asia yo South-Eastern chingnū tsoakhinte tūsho la-akhinte arūpah Nagaland ching lahte thachole?
4. Nagarüpo lapung khürü thrütang? Arüpo ju tümüthsükhi lomi pūpū ching tūsho tangpung pūpū ching puhlungkiki chamte tso-a lale?
5. Nagarü trükpo mung thrütang.
6. Kiulung khülang ching Village Council nū tümü rhimope-ale?
7. Nagarü yukhian aying ju tümüpürü-ale?
8. Khiang yungsho khiangyappung ju tümü amütsan-ale? Ha ching ahorite lakhi yaklipo thrüt-ang.

C. Thiyu tükte akhiukkhi moyuk-ang:

1. Nagarüpo-a Asia yo tangpung _____ chingnū arü-a lah.
 - a. West
 - b. South-Western

- c. South-Eastern
- d. North-Eastern

2. Nagarüpo nü kerikung ahorikhi amütsan ju _____

- a. Arüponü keri kung jukhite müzholah.
- b. Arüpo ju kim khülang ching keto mungyan lapah le arü-a lah.
- c. Kerikung ju khakhih jipürünü sho nangte ahoi-a lah.
- d. Arüpo-a alarü-ah.

3. Nagarüpo nü akhuhte kiochihkhi ju _____-ah.

- a. American
- b. Indian
- c. British
- d. Myanmarese.

4. Nagarü khürü-a India lomi hote wünü _____ loching she angüpah.

- a. Bangladesh
- b. Myanmar
- c. China
- d. Tibet.

D. Anyikhityu chingnü harü amütsan lakhipo yimkhitjang:

1. Khiungke lomi ching lakhungpü tsoapakhki _____
2. Tümükhüh mütsankhukshihpe mungji _____
3. Akin yungsho jipüyakliako lün khülang chingnü khülang ching mükhinalünkhi jua _____
4. Münchi khürü lukhi mung chingnü lungkhimkhi _____
5. Nagarü jipü yakliako yante yapkiu hanmükhungpah azürü athürü tüşho aliperü yappu ng _____

E. Arhimope:

Nagarü kukruk yihnü yakliako khekhi khiak-khim, rungthsün,zülu, sangkiukhitkhi yungsho hüh kukrukpo harü lungnü khülang mokhitang. Jushunü hoju mungji ju tokhitpahle ju tünkhiaknü khesak ching thiyulimnü thaahuhang.

KOHIMA CHING KIOCHIKHI

ANYIKHITPE MÜKKHIAHKIHO

Akherüpo hote:

1. Anyikhityu tsüte anyikhitte akhekhukpü.
2. Anyikhityu ching zakhi yumükpo ju thiyushiak ngükhi ching ayeshihkhukpü.
3. Anyikhityu ching zakhi yumükpoju nüsaporü tüsho thsangyurü khiak asukachihkhukpü.
4. Anyikhityu ching jih-a lakhi susu thsüpepoju tükte akhiuk te thrütthukpü.
5. Niyhpe yukhian lakhipo khiak mükhiahte lakhukpü.
6. Kohima ching kiochikhhi amütsan tükte anyikhitkhukpü.
7. Niyhpe yukhianpo tsüte mükhiahpü tüsho tsüte jakihkhukpü.
8. Khin ching thiyurün tüsho thiyupüm asopo ju tsüte anyikhitkhukpü.
9. Lümngühuh (mindmap) ju tümü-anü ju mükhiahhukpü.
10. Lümngühuh küte tokihpe-anü ju mükhiahhukpü.
11. Thiyukhian-khianlokhi ju tümü-anü ju mükhiahhukpü.

Kohima ching kiochikhhi ju Lomi Kio-achikhhi mahnyepü (World War II) ching kiochihkhiah, hoju-a British tüsho common wealth troops tüsho Japan harü tükiak kiochihkhiah. Lomi kiochikhhi mahnyepü (World War II) ju-a lomi alala thsürupahle-Allied Powers tüsho Axis Power-po kiochihkhiah. Allied Power-po ju-a Great Britain, France, Soviet Union, United States of America tüsho China harüpo-ah. Tüsho Axis Powers poju Germany, Italy tüsho Japan harüpo-ah.

India tüsho Burma (khiakü Myanmar

te ajikhi) anyeju-a British kiuthsü pukküp lakhi hote Allied group poto lung azakhiah. Lomi kiochikhhi ju kam 1942 ching Japanesepo nü Burma lomi ju khümtote tüsho müküh-a lute arükhi hote isa yam phünyite arükhiah. Jutunglim Burma ju cham-a British-India kiuthsü pukküp alakhiah. Japanese kiulungthsürüpo nü Kohima ching kiochikhhi ju amütsan mahnye lah. Akhuhte Kohima ju-a awungkhiak lakhi hote, arüyo pinpung thsüpü tüsho chipi limro thsüpahle India ching Assam limnü akuk ngüte khümto te awüpü thsungkhiaknü lümkhilakhiah. Mahnyepü ju-a, Britishrüpo nü Burma

mükhümtoloshihpü thsungkhiaknü Kohima-Imphal limro yihto-a pahpü thsungkhiaknü lümki lakhiah. Ha hote Britishrū ponungrūpo tūsho tsūhpeyungpepo Imphal ching mükhiungshihpü thsungkhiaknü alakiah.

Japanesenü India lomi khümto-a lupü lümki thsükhiju arüyo amütsan thsükh (code) ju amungnü U-Go te alakiah. Tüktüpünü-a arüyo lümki U-Go thsükh ju-a, Britishrūponü Burma lomi ju müluloshihpü thsungkhiaknü zhihtopü thsükh lakhiah tūshe, Lieutenant General Renya Mutaguchi nü müshukhi hote India lomi jushe mükhüh-a lupü lümki thsülokhiah.

Kam 1944 Khishang khinu 15th ching, Japanese 31st Division ju, Lieutenant General Kotoka Sato nü pepahle Burma hote arükhiah. Arüponü mütüm chingnü limro

poashung te arükhiah arüponü limro chingkhite kimlakte rozhakzhakshe, tümü müthsü tūlang Anyu khinu 3rd nyimung Southern Kohima khiung-a lukhiah. Tūsho Anyiu khinu 4th nyi ju Kohima ching kiochihpü tankihkhiah. Arüponü tümü mülümte alakhi kim ching zukliang-a British ponungrü khiak kiochihmusukhiah. Kohima ching thürithsüpü ponungrü, west kent Regiment tūsho Assam Regiment battalion khülangte colonel Hugh Richard nü pepah apinkhi ju nükloapakhiah. Arüpo ju 1500 lang lakhiah tūsho Japanese Imperial Army ju 15000 lakhiah. Japanese 31st Division ju, 58th Regiment, 124th Regiment, 138th Regiment tūsho 31st Mountain Artillery Regiment harüpo yukrupah lakhiah. Hojukhiak ajakte, Japanese ponungrūpo ju-a thirithsüpü ching khite müküpte alakiah. Arüponü Kohima tangpung alala nahtūlang mükamto tūsho khümto-a pahkhiah, limro khutorü

jushe tangpung anyinyi khürü lakhi ching ponungrü pinpung awung (Garrison Hill) ching yanmükhung-a pahkhiah.

British ponungrüpo ju-a, junangte zukliangnü kiochihkhi ju thsümütsüte kiochihpü kamkhiah. Kohima ju arü pinpung (outpost) thsükhie hote Britishponü hoju nangte kiochihte arüpo ju mülümte lakhiah. Tümtüsho ju ching pinrü ponungrüpo ju nükte alakhiah tüsho thirithsüpü yakli mümükhiahrüpo lang lakhiah. Arü mihtsürü nükte alakhikhiak ajakte 1000 ju thirithsürü yungte rhimo püpü thsürü lakhiah. Hoju rüpo ju-a tükithüarü tüsho lolungpe phülaprüpo lang-ah, arüpo ju-a thiriri khutokhi lang-ah.

Nahtülang Britishponü pinpung mahnye lang thsakham-a lu,

khülang ju-a ponungrü pinpung awung (Garrison Hill, Raj Bhavan) khiak tüsho Tennis Court tangpung (khiakü Kohima War Cemetery) ching thsakham-a lu. Ha nye pinpung chingnü arüponü arü riri Japanese ponungrü khiak kipmusukhiah. Japanesepo nü mükamtokhi hote arü thirithsüpü pinpung jukhite mütsüte kimlakte alakhiah. Ke yungpüshe müngü tüsho pinpung yappungpo nüshe khite küpkhuk te alakhiah. Japanese ponungrüpo nü nahtülang Pangtung lapung (Deputy Commissioner's Bungalow) mükamto-a pah, jushu-a thirithsüpung ju Tennis Court ching akhin, tüsho ju ching thirithsüte arükhi lung thiyih khite puk te tüsho khite mütsüte kiochihkhiah. Jushu-a, ju chingnü arüpo ju phüni-achihte kam tüsho khahkhiaknü khahkhiak kiochihpü kam, tüsho khiah-achihte kipachihpü kam tüsho arünü arüyo mortars shells tüsho ajukpe grenade-po pahte kiochihkhiah. Anyechitoyo trüthrüt kiukhi (Trenches) tüsho ahiangpung thsükhie (bunkers) po ju phünyi-achihte khahnap (metres) anükhüh lang lakhiah tüsho ajokpe (grenade) poju ahiangpung thsükhie ching khite thülühte pah-achih te lakhiah. Hoju-a ahihpe anyi yüzah tunglim amiting

ching kiochihkhiah, tüsho mührü thiri ahiangpung thsü-a zokhi chingshe yüzahmihte, tüsho zamachihte kiochihkhiah. Hoju-a, akhiam tüsho atrepe thsüte kiochihkhi hote Tennis court ching kiochihkhi ju (Battle of Tennis court) te ajikhiah.

Tennis court ching kio-achihkhi akhiam mülate alakhiah, haju-a Khito khinu 13th ching British Tank arüpah Japanese ahiangpung (bunkers) tüsho trüthrüt kiukhi (Trench) müthsünyim apakhhi khiungte khite müküpte kiochihkhiah. Hoju-a, British ponungrüpo alü marükhiongyiki khiungte Japanese ponungrüpo nü khutopah akuk ngüte lakhiah. British 2nd Division yo 161st Indian Brigade tüsho 5th Brigade arüpah rukkhüh thsürupahle Japanese ponungrü khiak kiplote kiochihkhiah. Ha kim ching atungtope thsüte Royal Air Force nü tsühpeyungpepo hanyuk jihte tüsho mihtsürü alü hanmükhung jihte tüsho yiurirüpo han akhin jihte lakhiah.

Japanese ponungrüpojuthsümütsüte lakhiah. Arüyo tsühpeyungpepo suhtahte mülate kam. Arüponü arü

laksah-a tsühpü thsungkhiaknü moshi 5000 hanpah arükhiju she limro chingnü she kham-a pahto. Arüponü küyimki she mütsüh-akhiahkhi poshe ahüh-a atsühpü tankih, tümütüsho arü thsungkhiaknü tsühpeyungpe suhtahte müla te pah. Aphinpenü tsühpeyungpe hante arüpo mükuk te lakhiah tümütüsho arüyo aphinpe ju Burma ching Allied Forcespo nü thsümünyim-a pahjih khiah. Arüpo khümkiak thsükhi, lühji khiamkhitüsho British ponungrüpo hihlote awükhinü, thüri müthsüte tuklopü kam-a pahkhiah. Ha kiochihkhi ju Khiahim khinu 22nd kam 1944 nyi akhiam thsüto.

Anyethrip mihtsürü ahikhüh sheachihto tüshe ahipe ju-a Japanesepo lang hihte sheto. British-India kilim piang-a 4000 nangte sheto, tüsho yurirü ju Japanese kilim piang lang ahipe thsüte yurito. Tüshe Japanese ponungrüpo ju –a kiochihkhi chingnü lang yungte akhümkhi tüsho tukthsükhinü she ahikhüh shekhiah tüsho küpkhuk rozhiakkhinü she kütah thsütüshe laksahlo-a pahzhikhiah.

THIYUPÜMPO

1. Ponungrü pinpung : Tsüte rüntopah thirithsürü pinpung.
2. Müküp : Rhangtung ching khite müküpte/sühzate ahorikhi.
3. Trünthsü : Khürükhüh yurikhi/ashekhi.
4. Chamnak : Poto poto thsüpah chamnak-a lakhi.
5. Ahiangpung : Thirithsüchoki chinzhinpung thsüpah apinkhi.
6. Trüthrüt : Thürithsükhü ching mihtsürü wüla-arüla thsungkhiaknü alokhün kiukhi.
7. Sniper : Limshute jik-a pinpah apin-a kipurü.
8. Lühji : Lüh ching yukpah akippe aji.
9. Ahüh : Tümükhüh mührünü müngüshihte alukhi.
10. Thsünyimthsüshi : Tümükhüh khitote thsümünyimkhi.

SUSUTHSÜPEPO

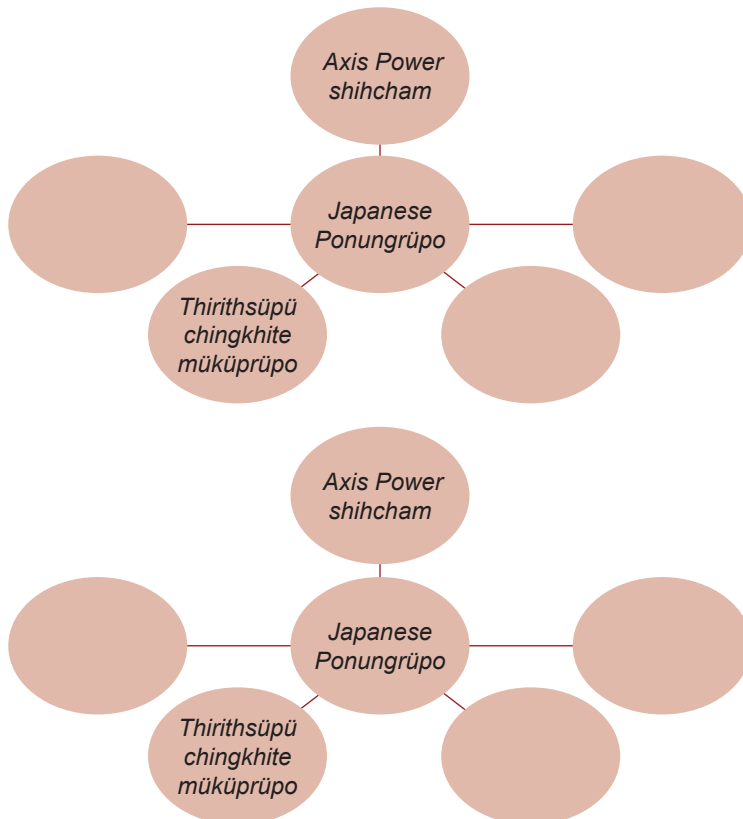
A. Akiokhipo alojang:

1. Japanese ponungrüpo nü Kohima ju küyimki ayankhiale?
2. Kohima ching kiochihkhi ju küyimki tankih khiale?
3. Kohima ching Japanesepo nü yanchoki Britishrüpo kimlak ngükhi ju tümü lakhia?
4. U-Go lümkhü atungtope ju tümü lakhia?
5. Japanese ponungrü yo 31st Division ju shepünü pepah arükhia le? Arüponü Kohima ju künangte khümto-a lukhiale?
6. Regiment küpü ju Kohima ching ponungrü pinpung ching apinkhiale? Shepünü pepah apinkhiale?
7. "Tennis court ching kiochihkhi" ju küte tümü amütsan jikhithkhiale?
8. Japanesepo nü Kohima ching nü tsolo-a pahkhi ju tümü thsungkhiak lakhiale?

B. Kishakkhi ching ayeshang

A		B	
1	Japanese ponungrü arükhiju	a	Mülung müküpte tüsho limro ching she tsüte küpkhukkhiah.
2	Zukliang yankhi ju nü	p	Kohima ching kiochihkhi ju khitote thiyih pakte kiochihkhiah.
3	Khümkhia khsükh, tüsho lühji khamkhi hote	c	Kohima ching ponungrüpo ju thirithsüpu tümü thsakam-a mülakhi tünjikhiah.
4	Japanese ponungrü poju	t	Burma lo lulopü thsungkhia khsükh nü azhiptopü thsükhiah.
5	Tennis court ching kiochihkhi ju-a	e	Thirithsükhukrü lakhiah.
6	U-Go tükhi ju-a	f	Japanese ponungrüpo ju tsolokhiah.

C. Ha ching mejak thsü-a zokhi ching, nü lümlung late ayekhi yumükpo thrüt yukang. Nü thsungkhia knü khürü hanangte thrütjukjilah.

- D. Nünü nü ju British ponungrü-a te lümang tüsho Tennis court ching kiochihchoh te lüm-ang khinshak akhihkhühnü kiochihkhi amütsan thrütang tüsho nünü rhimo-akhiahkhi nangte akhihkhühnü thrütang.
- E. Nüsa porü rukkhühnü pinpahle ha atsangachihang. Nü ju Japanese ponungrü-a te lümang shepü ju Kohima ching kiochihkhi ching pepahle alote wulong thiyamkhiungrünü thsüpahnü müyamrüki künangte kiochihkhea nü hoju yukhian tha-a huhang.
- F. School yo aku/thsangyurü khiaknü arung lupah Alomi thürithsü/kiochihkhi-II yo tangpung ching rhua khiahang. Nüsanü rhua khiahkhi tünkhiak thrütjang.
- G. Kohima ching kiochihkhi, lümkhitte British kiuthsü (sorkar) hote WW-II ching Nagarüpo nü arungkhi khiak tsühsoniusopo kilim KET/KES scholarship chingnü arungpü thsulah. Nüsayo kumungrü/thsangyurü khiaknü arung lute hayo poto/trust thsungkhiaknü yimkhitpah n thrüthüm ching thrütyuk-a luang. Hoju tünkhiak nüsayo kheshak ch pinrüpo khiak tha-a huhang. Haju ju mihtsürü 4-5 thsüpah arhimope-at

KHIUNG MUNG RÜPO - ME, KHÜZÜ TÜSHO MIHTSÜRÜ

ANYIKHITPE MÜKKHIAHKIHO

Akherüpo hote:

1. Anyikhityu anyikhitte akhekhukpü.
2. Anyikhityu ching khiahlote atungto yushakpo yimkhithukpü.
3. Anyikhityu tünkhia porü tüsho thsangyurü khiak pepah asukachihkhukpü.
4. Anyikhityu ching jih-alakhi susu thsüpepo ju tükte thrütkhukpü.
5. Jipü yukhianpo ju mükhiahpü tüsho hojurüpo khiak makshe jihkhukpü.
6. Nyihpe jipü yukhian khiankhi ching mulung jihpü tüsho khakhih yo yukhianpo mükhiahpü.
7. Puhyo lümki tüsho rükripo mütsante jihkhukpü.
8. Thiyu tükte athrütkhukpü tüsho thiyumüchin tükte ahorikhukpü.

Nagarüpo alalanü isa kilim thiyukhian
khiante arükhiju, khakhih kim
khülang ching Me, Khüzü tüsho
Mihtsürü arüsam ju khiungmungrü
lakhiah. Me ju azopü, khüzü ju

anyurü aphülungpuh tüsho Mihtsürü
ju anyurü akhiampuhte alakhiah.
Arüyo ape ju khite shinpah alakhiah.
Jumonü arüponü kim müthriachihte
ape khiahte alapü thsungkhiaknü
küyimkinü mahnye ju thülu rhimopü
yüpanü khülang-a thiyam ching pinpü
kam, Mihtsürü le Me anyenü ape ju
tsütekhih. Küyimki ape khiahpü
kim arüpanü anyenü ape kilim shih
atsülang kip, kemüyihjih, akuwü
shujihte tüsho apang lamlamshihpü
thsungkhiaknü anyi thüwüpshih.
Tüshe küyimki anyurü Khüzü kim
arüpanü, anyenü thülu chingnü
alunglochoki khiahsho ape ju khite

tukthsüte tüsho tre-areangte ngü. Khüzü junü ape yo jimpung alala tsühkham-a pah, tüsho junü she apuk müthsü, apinü tümükhüh asan-anyung tsühkhi nangte ape ju müliak tüläng nyimungruhro mung. Tüsho ashinpe ju khite tre, hoju-a Khüzü ju apuk akhiukte api nguhsah-a tsühpü kim arüchösh tüsho nyimung khülang-a kütü kütü she nguhsah-a tsühpah tüläng lümte la.

Me tüsho Mihtsürü anyenü küyimkishe khüzü ju azangrö ape lung lashihpü mümülung. Anyenü ape ju she-a pahsho ami ju Khüzü nü tsüh-a pahpah te lümte la.

Kuhi late, nyimung khüh ape ju she-a pah, küyimki Me tüsho Mihtsürü anye ju thiyam ching lakhianü jutüki, Khüzü ju wochakpü thülu lim wü-a pahto. Me tüsho Mihtsürü anyenü mükhiah lah ape shekhi mi ju she khüzü khiaknü mükhümkhithuk, jumonü anyenü ape mi ju Khüzü nü nahte müyimkhit pung yimkhamyimnüpung phünyite apahpü thsü. Anyenü nahte ape mi ju pah tüsho küyimkinü Khüzü ju thiyam lim alungkhianü, anyenü ape-a she-a pahto te tha. Jutüki api nü mi küching pahtole te akiokhi khiak, anyenü mi pahpung ju tha-a huhpü mümülung te

lakhiah.

Khüzünü apuk akhiukte phinte alihte wü tüsho thiyam ching mühitmüra alala ching münyim-akhiahkham te wü. Ah-ho! Me tüsho Mihtsürü anyenü Khüzü nü arhüm nahte münyim rhakkhi thsungkhiaknü anükhüh kinmüchih te kam. Apinü arhüm münyim rhakkhi hote nahtülung aloju khün/ayitmüsupü lümki thsü. Khüzü nü ape mi tsühmüsukhi nü amülimkhi nyak yihpiakto. Shih arhangnü atsühkhi shiwüh ju khiakkü ju nyimungnü rünpah arhangtung ching shih arhangnü atsühpü kamte tso-a pahto. Me shepü ju akhiung-anü apinü anyurü akhiampuh Mihtsürü ju she Khüzü lung rukkhüh thiyam ching ruhte lasho api rhangtung mükhümkhithukte lüm. Jumonü, apinü nyimung khülang anyurü anyechito jipahle tha, khiakü-a ape mülale, puhzangrö lapü thsungkhiaknü kütah thsüte atsope-ah te tha. Tüshe nahte lang, Mihtsürü tüsho Khüzü anye tükiak rukachih akhiuk, shepü ju kiulung lapa tüsho shepü ju mütüm ching lapa. Jushu-a akhiung, Me nü, alihachihshihpü thiyukhüm thsü, shepü nü akuk ngüpanü hojupuh ju kiulung ching lapah te thiyüzüngthsü/ mülüjih. Tüsho limro ashang ching

lakhi liangotung ju shepü nü alihte wünü akhuh khiungpanü hojupuhnü kukto te athsüpah tükhiyu thiyukhüm thsü. Mihtsürü ju-a tre-a pah tümütüsho Khüzü müngüh apinü malihkhuk tükhiyu mükhiah lah. Tüshe Me junü anyurü akhiampuhnü kukshihnyelah. Jumonü Me tüsho Mihtsürü anyenü Khüzü kilim rük khülang thsü.

Khiakü-a, alihpü ju tankih tüsho atsütsünü Khüzü junü Mihtsürü alih hotelimshutetso-apah. Tüshe Me junü, liangotung mükhiungyite sangkhah khülangkhiak shihrhang wuhkih-a zokhiyu, alihte awüchoki Khüzünü arhüm nahte münyimrakshipü thsüte zojih. Shihrhang rhüm münyimsho, Khüzü junü limro rholopah shihrhang yimte wü. Khüzünü shihrhang yimte alachokinü, Mihtsürü junü alihte wünü khiung tüsho'lnü kukto' te zhi.

Mihtsürünü akukkhi zhikhi sopah, api kilim rük thsü-a lah te Khüzünü

lümkhitto. Apinü akütah thsüte anyihpuh müthrumünyan tüsho mütüm ching tso-a pah ju yamnü mütüm ju ayam kam. Mütüm ching api rhangtung aso thsüte alapü tankihshu, apinü anyurü akhiampuh Mihtsürü kilim wuyih khiaknü thiyushak arüshih. Thiyushak ju Mihtsürü ju kuk tükiak mürhangachih, jute yungsho api ju Khüzünü tsüh-a pahah te tha-a arüshih. Ju nyimungnü tankipah Mihtsürü sherünü nyihpe kuk ching yihluachihpanü Khüzünü nguhsah-a pahte arüchoh.

Akhiung Me ju she atrepe me kam-apah tüsho ajak müngüshih tülung alapü thsü. Küyimkinü Mihtsürünü limro khülang ching atsahpanü, Me junü limro püpü lim tsa, tümütüsho anyurü akhiampuh ju mütreshihpü thsungkhiaknü, tümüte api ju jakmüngüpe me kam-a pahto.

THIYUPÜM ASOPO

1. Asan-anyung : Tümükhüh tsühpah mütramkhi.
2. Khenö : pahyukkhi.
3. Kün : tümükhüh mürühkhi.
4. Tsüh : Mührü mükipnyete atsühkhi.
5. Rholo : alote arükhi.
6. Jakmüngüpe : Aso thsüte yungsho atrepe.

SUSU THSÜPÜ

A. Akiokhipo alojang:

1. Kionyorü arüsam ju rhimo küte achamkhiale?
2. Kionyorü arüsamnü ape ashinpekhiachoki tümü püthsüteangü khiale?
3. Tümüthsükhinü khüzü nü ape tsüte mükhiakhukte alümkhiale?
4. Tümüthsükhinü me tüsho Mihtsürü pünenü ape she-a apahpung kiuyuk ju Khüzü kilim müngüshikhiale?
5. Künangte menü mihtsürünü akuk ngüshihpü thsungkhiaknü khüzü ki rük thsükhiale?
6. Küte thsüpahle menü mihtsürü kilimnü chamte atsokhiale?
7. Mihtsürü kilim khüzünü thiyushak mühakhiju, Nagarü trük alala ching jipü yukhian thsüte ahoricho. Ha thrüt-ang.

B. Khishakkhi tükiak ayeshihang:

A		P	
1	Mihtsürünü liangotung jukhiungto tüsho zhi	a	Shepü ju kiulung ching lakhukpa nü.
2	Menü mihtsürü ju müzho to	p	Apinü mihtsürü nü kuk shinete lüm.
3	Khüzünü maliangkhekhi ju	c	Ape mi pahpung kiuyuk yimkhitpü thsungkhiaknü.
4	Arü khiungmungrü polung nü khülung nü ape jukhiahte alapü	t	Anye mahnye ju-a thülu ching rhimo te lah.
5	Khüzü nü münyim-akhiahkhiju	e	Yimkhitpü thsungkhiaknü.
6	Mihtsürü le khüzü pünye rukachihkhi ju	f	Inü kukto.

C. Harüponü shihcham lukhi ching nünü tümüpürü yakli ngücho. Thiyurün akhihkhünnü thrüt-ang:

- i. Me :
- ii. Khüzü :
- iii. Mihtsürü :

D. Ha ching thiyumük jih-a lakhi ju tüktüah yungsho mütükte thrüt-jang.

1. Menü anyurü khüzü nü mihtsürü jushe atsühpah te lüm. _____
2. Aliachikhiju khüzü, mihtsürü tüsho Me arü tükiak lakhiah. _____
3. Mihtsürünü arüsamchito ju thiyam ching rukkhüh kim ruhte mülakhukte lüm. _____

4. Apenü khüzünü anyihpe she atsühpakte lüm. _____
5. Alihachihkhi ju thiyuronü thsükhüla khüzünü akhukpü lakhiah. _____
6. Ape shekhi mi ju mütüm ching pahkhüla khüzünü müngüte alapah. _____
7. Alihkhiju khüzünü mükukte pahto tümütüsho apinü shihkhite tsühnyekhiah.

8. Menü ape yo jak müngüshihkhi hote mihtsürü ju mütreshihte alakhiah.

E. Nüsa porü lungaruachihte pin-ang tüsho ha atsangachih-ang:

Alümkhinü khüzü tüsho me anye junü nyurü thsüto. Nünü kütürü rhangtung lalim chingnü pemüsupa?

F. Thiyukhian khürü yimkhitpahle mihtsürü tüsho khüzü yungsho mihtsürü tüsho me harü yukhian thrüt-ang. Haju-a nü mülung chingnü thiyukhian akhihkhünnü thrüt-ang.

Naga Lomi ching Thiyirhimo Azahkhi

ANYIKHITPE MÜKKHIAHKIHPO

Akherüpo hote:

1. Anyikhityu anyikhithukte akhiakhukpü.
2. Anyikhityu chingnü yimkhithuk-a alokhukpü.
3. Thiyupüm asopo mükhiahpah kütah thsüte thiyurün asopo ching yihnükhukpü.
4. Anyikhityu tünkhiak müyamrü tüşo thsangyurüpokhiak pepah atsangachihkhukpü.
5. Akhuhpah yukhian thrütchi mütsankhukpü.
6. Akhuhpah nü thiyukhiankhi thrütkhukpü.
7. Mihtsürüpo atungtonü Rev. Dr. Clark nü Nagarüpokhilim yihnüpe rhimo jihkhikhiak mükhiahte makshe jihkhukpü.
8. Atru-achihte pinpah atsangachihkhi chingnü mihlungachihte anyikhithkhi alü thsükhukpü.

Nagarü lung Dr. Clark hote
thiyirhimokhi tünkhiak. Kam 1872,
Müliu 22.

Kiulung ching lakhi kekung khülang
chingnü kethsampü thsungkhiak
atsangalimte lakhiah. I lakhi
yamtuhkhiak müshippah satam
tamkhikhiak I zhippah alachoki,
kiulung chingnü tüşo püpülimnü
she mulung phurute kekung chingnü
kethsampü ju küruk lapakite
mulungtukte shua khiahzhikhi inü
ngü. Inü akin yushak kiulungpo
chingnü thsangyukhikhiak arochihkhi

thsü, kihinia arüponü mulung phurukhi hote athsülim kamto. Akin yakli yante küruk inü kethsam jihpanü, hoju khiahpü arüzhpah lah.

Yamtuhpo chingnü tamkhüntamnüte alanyukkhi tüşhak sochoh. Amülü, thiyiuro tüşho tuhtuhte tamkhüntamnükhi tüşhakpo ju thiyuro tüşho wütrejihkhi mihtsurüpo mulungkeang chingnü akhiukkhi mütsanchoh. Arüpo jua inü kihinia sherü kethsam jihpü lanü, jurü yampuk chingnü arükhi-ah. Molungkimong kiulung I arükhi nyimung phüyipü ching mihtsürü thürükhiak-phüngü ke thsämpü pungkhikhi jua Thrünpuhrü rhimo-ah. Atungpuh khiaknü inü püpü alü mükhiang tüşhe Apinü mihtsürü thürükhiak-phüngü kilim arü rhangtung ching Khrista liangkhipü pungkhishihkhi jua isa thiyirhimo ching rangzahshihkhi-ah.

Ajii apünü ahorite arükhi rhangtung yakli tüşho jipü akin pahpah kihinia, mulung tüküngte akin liangkichoh.

Sibsagar Mission Centre ching lachoki, inüa murungto lakhi tangpung khülang khinzung yakli chingkih-anua lakhi ching haruk-a mütünjite alümkhiah. Jingku luachihkhinü

mihmüyinsahpe yakli aso khülang lakhiah. Tüşhe Atungpuhnü I kilim küntülang ha pekhiungto tüşho hajua I thsungkhiaknü thiyirhimo khülang akhu jihkhi-ah. Apinü haching I arüshihpü thsüte atrekhi tükhiakshihto. Molung kiurüponü arü kiulung I petarüpü mulungtukte athrungrü rukrü thiyia arüshihpah, Sibsagar chingnü I kümte pepah alungkhi ju totakte rhimokhukkhi khülang-ah.

Akin ching mulung müthrirüpo nü khinu pankhitshu Hanto khinu khiak amükhungyam thsükhi ju inü ngü. Hoju jua Naga lomi ching Khristan Baptist Borü akhuhpe tankihkhi lapah. I yamkhünpe Mary pepah Boston chingnü tsahmüsukhi lümloakhiahsho, isa yo thiyi rhimo ju Indiarü lung thsangyuthsangrapü lakhiah. Tüşho junangte makhuarakhi ching rhimopü jua lüm-a mülakhi khülang-ah. Nagarüpo shorute lakhi ju inü lümkhitchoh. Arüpo müzüng limnü Assam ching shothsümolopü kamruhroro arüchoki, isa thiyirhimo yo akhepungkhiungshak ching thsangyute lakhi jukhitekhiah-a mürühte thsahyukpah thsüt-akhiahte alakhiah. Amükhiah tüşho akhepung yakliyako mürühte lakhi ju

atankihlimnü mütsankhi-ah. Jutüki, müzüng limrü jakso mihtsürüpo kilim ju inü she mulungjihte kam. Nahtülang arü polung khülang Supungmeren te thsüpah api khiak inü mükhiahachih. Müngühlim Rev. Brownson lachoki, Nagarü lung rhimote alakhi Assamrü evangelist Godhula nü apiju petarü I shorushihkhiah.

Mükhiahachihkhi nü achingihkhi ato kam. Anyikhitachihkhi amükhiah isa tükiak tankih. Godhula ikenü Supungmeren kilim Assamese tüsho English yu atungtopo thsangyute akin yakli she huhte alakhiah. Tüsho Supungmeren nü she isa kilim arü mihtsürü poto yakli tüsho thiyutha tünkhiah thsangyulote alakhiah. Supungmeren nü Godhula pepah arü kiulung thiyushak atsü tharite yükhinü, ha ching kihinü tüshihte

I peyukkukto. British kiuthsünü Naga lomi ching I arüpu mümülü jihchoki, Godhula nü ha ching I rhimo tankih jihkhiah. Apinü akuk ngüte rhimokhinü, Sibsagar ching mulung müthrirü arü tuku kethsampü petarükukto.

Ha shu a, I Molungkimong ching lah tüsho mulung müthrirü thürükhiak-phüngü kethsamkhi hote I rhangtung yo thiyirhimo jukhiaküa Nagarü lung lapah. Tüsho haju ha I kilim ajikhi khülang-ah.

Sibsagar ching I yo thiyirhimo lakhi tangpung yüpah arü kilim ha atsü yushak nahtülang athapü mulungnü marüm. Inü Mary she I lung pepah arülopah tüsho rukkhühnü harü mihtsürü polung Thrünpuh yu tharipah. Ha ching I yo thiyirhimopü khiaküa atüngakhi thsüto.

THIYUPÜM ASOPO

1. Satam : Nagarünü sang le hühpüm khimpah jukhiak nü pinawupung tamkihkhü.
2. Mulungtuk : mükkin thsükhü yungsho tünjipü aliangkhü.
3. Arochih : müliangkhi yungsho thsunglokhi.
4. Makhu : rhimope thsüte makhuarakhi.
5. Khin : kuhi amütsü tünjipü müchitkhü.
6. Thsüt-a : ramte tümükhüh thsungkhiah apinyuk-a akhiahkhü.

SUSU THSÜPEPO

A. Harü yupüm asopo lupah thiyurünasopo thsakhamjang.

1. Mulungtuk
2. Arochih
3. Makhu
4. Khin
5. Thsüt-a

B. Akiokhipo alojang:

1. Naga lomi ching thiyirhimo azakhki yukhian ching thiyukhianrü ju she-a?
2. Ha yukhian ju küyimki tankihkhea?
3. Nagarü lung Dr. Clark yo thiyi rhimo ju tümü lakhia?
4. Ha yukhian thamusuchoki Molungkimong kiulung ching, ju nyimung mihtsürüpo mulung khiurhakshihkhi tünkhiak ju thanakjang.
5. Hoju nyimung mulung müthrirü kütükhüh kethsampü lakhia?
6. Dr. Clark nü Nagarü künangte lakhi tünkhiak thakhia?
7. Dr. Clark nü Nagarü mulung müthrirüpo ju tümüte mulung tüküngrüte jikhea?
8. Clark nü thiyukhiankhi chingnü Supungmeren le Godhula anye tünkhiak nünü tümü anyikhitcho?
9. Nagaland ching akhuhepe Khristan Baptist Borü ju küching tankihkhea?
10. Dr. Clark le ayamkhünpe anyenü thiyirhimo ju küching rhimopü lakhia? Apinü thiyukhiankhi ayannü, Thrünpuhnü arü ju küching rhimoshihpü jikhea?

C. Tükte alokhipokhiak athsokihjang:

1. Dr. Clark le ayamkhünpe Mary arüpfung jua _____
 - a. England
 - b. Boston (USA)
 - c. Europe
2. Nagaland ching akhuhte kethsamkhi tangpung jua _____
 - a. Molungkimong
 - b. Mokokchung
 - c. Impur Mission Centre

3. Clark yo akhuhpe thiyirhimo tangpung jua _____
 - a. Molungkimong
 - b. Impur Mission Centre
 - c. Sibsagar

4. Supungmerennü athrungrü rukrü wüshihkhi jua _____
 - a. Dr. Clark tüsho ajingyanrüpo limtümshihpü.
 - b. Dr. Clarkkhiaknü kethsam-a lushihpü.
 - c. Dr. Clark limkümte arhangtung khümkhith jihshihpü.

5. Clark müngühnü Molungkimong ching Godhula akhuhte wüshihkhi jua ____
 - a. Dr. Clark ju Nagaland ching yüzahpü thsüte British kiulungthsünü mümülüte lakhinü-ah.
 - b. Dr. Clark nü Nagarü jingku luachihkhi trekhinü-ah.
 - c. Godhula nü Aorü yu thakhukhinü-ah.

D. Anyikhityu aru küpü hote isaki ha thachonü mütsanang:

1. Hoju nyimung mihtsürüponü tümükhüh aso thsüte shomükhung-akhiahte alakhiah.

2. Nagarü mulung müthrirüponü awün kingawün yakli pahpü müt্রে.

3. Nagaland juakhiungkelimrü thsungkhiaknü atreariang tangpung khülang lakhiah.

4. Clark jua mümükhiakhkhi mihtsürü tüsho tangpungpo ching thsangyupü lakhiah.

5. Sibsagar yo thiyirhimo tangpung ching Nagarüponü akhepungkhiungshak apungripit chingnü thsüt-akhiah.

6. Godhula, Clark tüsho Supungmeren arü thsangyuachihkhiah.

7. Godhula nü Clark thsungkhiak Nagarü lung rhimoshihpükhimtan thsakham jihto.

- E.. Atruachihte pinpah 1872 kam apiyo thiyi rhimo thsungkhiaknü küpkhuk ngükhi mungji phüngü thrütthitjang.
- F. Nü rhangtung chingkhite achakato tünji-akhiahkhi khiak thrütpah khian-a huhang.

ISA YIMKHAMYIMNÜKHI YAKLI

ANYIKHITPE MÜKKHIAHKIHO

Akherüpo hote:

1. Anyikhityu anyikhitte akhekhukpü.
2. Anyikhityu chingnü thiyupüm asopo mükhiahkhukpü.
3. Anyikhityu tünkhiak müyamrü tüşo thsangyurüpokhiak pepah atsangachihkhukpü.
4. Khülangnü khülangkhiak nyihpe mükhiahkhi huh-achihkhukpü.
5. Anyikhityu ching yo shakliakpo yimkhit-a susu thsüpe ching yihnükhukpü.
6. Anyikhityu tünkhiak akiokhipo ching alokhukpü.
7. Nagarü tükihthüra yakli mükhiahpah lakhukpü.
8. Nagarünü jimawo khiungzükhungtokhi yakli aphu-aphu mükhiahpah lakhukpü.
9. Isa jimawo hopah püpüpo khiak she susu thsüte tsühyungkhukpü.

Nagarü jua trük aphu-aphunü akamkhi nangte tükihthüra yakli akhung ju she aphu-aphu lah. Trük apan puhyo puhyo tükihthüra yakli lakhi nangte state yo District mükamte atsahchoki she jimawo aphu-aphupo ju mütsanchoh.

Kamashang hote arüchoki, trükshihpo thsürua lakhi nangte, khülangnü khülang khiak khiakhiachihte poto yo jimawo ju rukkhüh lang kampah alalanü tsühyungte lah. Harü wotsühpepo juakhiaknu shih ching hühtüpüt yukkhi, kholar ching khiaknu jing yukpah akhiungkhi, jim ching thunushih yukpah amapkhi tüşo mungji püpüpo ju she mütsante lah.

Nagarünü tükihthürakhi jua thünyapepo tüşo thümühtungkhipo yukpah ahihpe akhiung nü khiungchoh. Nagarü jipü yaknü

mütangke nü müthrangmurukhi
jukhite mahorichoh.

Nagarünü mozümotote arükhi yakli
ju lün lün hote arükhi awün yak
atsütakkhi khülang-ah. Jim-awopo
akhiung nü khiungkhi ju amülü
nangte ah tüşhe juching awo ju
thsüpütthsülüttkhi aphu-aphu yante
zhih-zhih kete khiungkhitchoh.
Awo tsühpepo ju mothüpah, thimi
müju-a mukuhshihpah yungsho
shuhshihpah tsanglunga zowupah
tsühchoh. Khiaknu le moshishihpo
ju mo ching thüa zochoh. Khürünüa
thüngüh she monü thümukuhpah
tsühchoh. Shih mukuhkhi ju Nagarüpo
alalanü mürühte tsühchoh. Hoju jua
tükihthüra yakli aphu-aphu ching nü
khiungchoh. Junangte kim ahang
arüşhunü, mo thükhi shih tsühkhinü
yingram (Cancer) tukthsü tholochoh
tütshüpah khiaküa shihphü kümkan

thsungkhiaknü mothükhi wotsühpepo
ju khite mütsühshihpü mükhiahshihte
lah.

Shih tüsho thüngühpo thimi müjupah
apungnü wümkung-a she zochoh
tüşhe mo chingnü athükhi nangtea
müla. Shuhshihpah zowua tsühkhi
ju she, wotsühpe thsakham-a zokhi
yakli khülang-ah. Hoju jua Nagarü
awokhiungkhi ching zhih –zhihte
khiungkhitkhukpü yukyapah
khiungchoh. Nagarüpo alalanü
mungshuhshuh jua shungpah
yungsho amütrungnü she zopah
tsühchoh. Ha wotsühpe ju arhüm
thünyakhinü awo ju keshihchoh
tüsho arhümtokhinü susu müthsürü
nüa mümünyimkhukchoh. Arhüm
tokhi yante awo tüsho awonyampo
ching she arhüm thünyashihpü yuk-a
tsühchoh.

Hühtüpitathunupo ju sheshuhshihpah
zowou-a tsühchoh. Hühtüpit athunu
ju khukhitpah süm-a khinu anükhüh
pante zopah tunglim lamshihpah
tsühchoh. Hoju jua shih le thüngühpo
ching yuk-a tsühchoh. Hühtüpit
ashuhkhipo ju anyi ching she
phupah awo ching yuk-a tsühchoh.
Amükuh le amümükuhkhi awo ching
yuk akhiungkhi ju akekhi puhlungki

khiungkhitchoh.

Pinu wü she shuhshihpah, shung-a khappah mukuh-a shih le thüngüh mukuhpo ching yuk-a tsühchoh. Hoju jua Aorü trüknü lang tsütakte thsükhitchoh tüsho püpürü trükpo núa mahorichoh.

Wonyin wü she anyi chingnü mukuhpah yungsho shuhshihpah thsakham-a kam alungte zote tsühchoh. Julungnü wokephüyakpo yukyapah khiungzükhiongto-a tsühchoh. Khte ahorite alakhipo jua khiungwün, kiupung, shing, lasüng,

müngüm tüsho yithüsüng harüpo-ah. Muthsu ju atungto jim khülang ah tüshe püpü jimpo jushe jipü jim lang-ah. Manji le tanji jushe hi mungji atungtopo-ah. Tanji jua amütsün she yungsho ashipü lung she hahpah puklam yungsho mulung kinglochoh. Manji jua ahihpenü mo chingnü tak-a tsühchoh tüshe khürü núa ngüppah she tsühchoh.

Trük khürü thsungkhiak-a manji ju

muthsu jim müthri thsüchoh. Hoju jua alo tangpung kürü ching muthsu khiaknü manji lang tsüte akhiukchonü jurü ching manji jim ju atungto thsüte tsühchoh. Muthsushipü jushe anyinyinü khappah mo kumung wümpah, tükihpah she yungsho yihkhap nangte müthrangpah she tsühchoh.

Nagarü jim-awo juakhihpe, jingtuk, khiang, chinholaplappe, mukhuto, sangripo yukpah akhiungkhinü, khiungkelim yo nangte münso thsüte khiakhitchoh. Nagarü lüptükhinü mütsüh-tsüh she, isa polung mütte areangte atsührüpo nü khte akekhi ju mütsanchoh. Nagarü wotsühpe lung, mukhuto ju atünkhite chaklah. Jumonü, hojua lalimlako tsürünü lang tsühchoh. Isa wotsühpe lung ahihpe shih lang atungto thsüthsü she wokephüyak tüsho isa mükhiak chingnü akhiukkipho ju she atungto khürü-ah. Tütüshe khiaküa Nagarü wotsühpe ju tümü püthsüte mülä tüläng mozümoto yakli lüptükhi ching jakihte tüsho susu kamte wümüroh. Jutüalala she, Nagarü le arü jimawo tünkhiak thachoki, küching küching wüwü she kamruhronü nyihpe yampuk jimawo ju lang lümrhihte lachoh.

THIYUPÜM ASOPO

1. Lakhung : tangpung khülang ching atankihnü khürükhüh yungso
tümükhüh late arükh.
2. Tükihthüra : jim awokhiungkhi.
3. Lam-alah : arhüm münyimte yungsho amih müthriilo te awükh.
4. Thsüpütthsülüt : amih nangte yungtünü aphu aphu thsakhmhitlokhi.
5. Zowu : küm-a zokhi.
6. Tsütak : tümükhüh hotakte atsükh.
7. Shuhwüm : müküpte arhüm münyimkhi mungji.
8. Carcinogenic : yingram (cancer) tukthsu tholope.
9. Mütreatang : atrepü mülakhi.
10. Münso : susu yungtünü aso thsüte atsükhkhi
11. Rhümpürhümra : thünyathurupe yungsho keshihpü yukyapke

SUSU THSÜPEPO

A. Akiokhipo alojang:

1. Nagarü trük poto yimkhamyimnükhi ching nünü tümü mütsanpü mükkin
thsücho? Hoju yimkhamyimnükhi yakli ju künangte arükhia?
2. Nagarüponü wotsühpe zowua tsühte lakhi yakli ju tümüpürüa? Yakli apan
amütsan jihang.
3. Mothükhi shih ju tümü thsükh shihphü thsungkhiaknü amütsüa?
4. Nagarü wotsühpe arhüm lamshihkhi ju küjua?
5. Nagarü wotsühpe shuhshihpah atsükhkhi mungji mahnye thaang.
6. Tükihthürakhi ching Nagarüponü wokephüyak tüsho yukyapkepo tümüpürü
nünü mütsancho?
7. Nagarü yimkhamyimnükhi ching yukyapke mungji ahikhüh lakhi ju nünü
künangte thakukla?
8. Nagarü yimkhamyimnükhi ju nyihpe lopung ching yo khahliaknü zhelungkhi-
ah. Ha tünkhiak arung thsüte amütsan jihang.

B. Akhiuktakte alokhikhiak tokihjang (✓):

1. Nagarü yimkhamyimnükhi ching yakli püthsüte lakhi jua
 - a. Mothükhi wotsühpe mungji tüsho thünyapepo yukyakkhi.
 - b. Lasüngpo kiupung le thüno müthrang-a yukkhi.
 - c. Arhümtope tüshokhite amüsüpe yithüsüng yukkhi.

2. Shih thsakham-a zokhi polung Nagarü alalanü mürühkhi jua
 - a. Mothühkhi
 - b. Ship-a zokhi
 - c. Mülemüra-a zokhi
3. Nagarünü wotsühpe shuhshihpah atsühkhi jua
 - a. Thüngüh tüsho shih
 - b. Manji tüsho tanji
 - c. Müngrüh, hütüpüt tüsho wonyin wü
4. Mukhuto ju lalimlako tsürü wotsühpe tükhi amütsan jua
 - a. Nagarü wotsühpe polung atünachakpe-ah.
 - b. Nagaland hopah alianglimrünü thuchoh.
 - c. Nagarü jipü yaknü hoju jua lalim tsürü tüsho atungto mihtsürü thsungkhiaknü akhu jihkhi-ah.
5. Nagarü trükpo thsürua alachoki künangte lachoh?
 - a. Arünü jimawo rukkhüh lang tsühyungchoh.
 - b. Arünü ship-a zochoh tüsho tsühyungpe aso khiungkhitlokhi mükhiachoh.
 - c. Arünü yimkhamyimnükhi ju khülangnü khülang khiaknü müshih-a luchoh.

C. Polungnü mayekhi khiak tokihpah (✓) tümünü mayenü thanakjang:

1. Atrangkhi, akungkhi, mothühkhi, mütrangkhi, ashuhkhi, ship-a zokhi, athsüngukhi.
2. Tükihthüra yak, jimawo, yimkhamnükhi, tsühyungpe, sangrunlungtung.
3. Amapkhi, atümkhi, müthrangkhi, awümkhi, amütsanhuhkhi.
4. Thunushih, atüm wonyin, khiaknushih, shihmüchishih, moshishih.

D. Khunung khunung thsüa pinpah ha thsungkhiak atsangachih-ang.

Nagarü jimawo mungjikhüh lupah künangte khiungchonü hoju tünkhiak nüsangte akherüpo khiak lümkütahnü tha-ang.

E. Akhepung ching jimtüm hanpah arüpu lümkhi thsüang. Hoju rhimo ching mihpüm apannü jimtüm hante arükhi ching yo ju alala kilim kipachihang.

F. Kheshak ching jimpung hantarüpe. Ha rhimo ching alalanü nyihpe yo jimawo mungji khülang langshe hante arüpah kipachihpah.

Amih Yak

ANYIKHITPE MÜKKHIAHKIHPO

Akherüpo hote:

1. Mulungyu lungkite akhekhukpü.
2. Mulungyu tünkhiak müyamrü tüsho thsangyurüpo khiak pepah atsangachihkhukpü.
3. Mulungyu yo atungto thiyushak mükhiakhukpü.
4. Amih yak yante lüptükhi zote tüsho kütah thsüte alakhi mükhiakhukpü.
5. Mulungyu chingnü thiyupüm tüsho thiyurün asopo mükhiakhukpü.
6. Mulungyu tünkhiak akiokhipo alokhukpü.
7. Thrüliangyu küte thakhukpanü hoju mükhiakhukpü.
8. Atru-achihte pinpah atsangachihkhi chingnü mihlungachihte anyikhitkhi alü thsükhukpü.

**Awün limtungto khiak sangtung nunu
Müzhu nyi chingnü mukhuh
“I-a atoshang kamnye lah”, te sangtung nunu nü tha
“Junangte tokhit tüsho akhah chinkhit”.**

**Liak khüp ayung nunu pukchoh
Nyimungro zhote tüsho arungte.
“I-a keto kamne lah”, te apinü tha,
Jumonü apinü nyokhiamte pukte tso**

**Wuhnujipjip nü asap chingnü phinkhit,
Tüsho khahnapkhüh shahwün hote phinte wü
“I-a wuhnu ato kampah”, te anyihpenü thakhitte khung.
Nyimung apan apinü müranglo, müranglopah phinte tso.**

**Azüpuh nü jingmünüpü khiak tüpelopah zünglanga zhip
“I she püpürü ruklang”, te anyihpuhnü tha,
“Inü zokhitpah alomi ato lakhi ju khiahnye lah
Tüsho atuk-athrikhi julang I thsungkhiaknü atsüpeah!”
te thapah mükamte shan.**

**Amih ape nü anunupo alala kilim asühshih,
Tüshe anyihpe nü arü ju asusu mülashihpü tha.
Zote tüsho shinte awüpü ju kamruhroro
amih yak-ah te apinü mükhiakh lah.**

THIYUPÜM ASOPO

1. Amih : mihtsürünü rhimokhitkhi yungte akütah thsüte lakhi (Nature).
 2. Müzhu : lamnyumüro (summer).
 3. Zho : ke arungte apukkhikhi.
 4. Tüpelö : thrimlo, atsunglopah azhipkhi.
 5. Anunu : müzoyi yungsho mütolamyikhi.
 6. Yak : susu yakli
-

SUSU THSÜPEPO

A. Akiokhipo alojang:

1. Mulungyu ching anunupo ju sherüa? Arünü tümü kamnyela?
2. Amih ape nü atsührüpo zote/tote awükhi ju tümü thsükhi müzhipto?
3. Amih nü atsührüpo kilim asüh jihchohte nünü tümü thsükhi lümcho?
4. “I-a püpürü ruk lang”. Ha shenü tümü thsükhi thakhia?

B. Khishakkhi ching ayeshihang:

A		B	
1	Azüpuh	a	Müzhu nyi chingnü mukhuh
2	Ayung nunu	p	Asap chingnü phinkhit
3	Sangtung nunu	c	Nyokhiamte pukte tso
4	Wuhnujipjip	t	Jingmünü khiak tüpelopah zünglanga zhip

C. Thiyupümponü thiyurünpo thsakhamkhitjang:

1. Zokhit (grew)
2. Phin (flew)
3. Jingmünüpü
4. Anunupo
5. Kamruhroro
6. Ayung (brook)
7. Pukkhüp (beneath)
8. Shahwün

D. Thrüliangyu küju ‘Extempore speech’ te thachonü hoju jua Latin yu chingnü ‘luma mülakhi’ amütsan-ah. Haju jua jutüchokinü tümü matünatote lang athapah. Hoju jua tümükhüh yumük khürü tünkhiaknü nünü anyikhitkhi yungsho nü kukhiuk rükajam-akhiahte kimjihkhi tükiaknü panthsangte thakhukkhi khiahchoh.

Thrüliangyu thakhi ching yakzan harüpo yanpe-ah:

- (i) Athapung thape-ah. Amüthape thakhi hote mark pahjihpah.
- (ii) Shihcham lurü apan kilim thiyu thashihpü thsungkhiaknü minute (2-5) tükiak jihpah.
- (iii) Kim ju hote lusho, junü mark hitkhi-a pahjihpah.
- (iv) Thiyutha jushe tümü yunü athape-anü junülang athepeah. (Eg: English/ Nagamese) nangte tüsahte müthape-ah.
- (v) Rükkhiahrü hote tümü thapanü jü lang alapah.

Ha apolim jihlaha, thrüliangyu amütsan khülang-ah:

‘Mürangpükhüh I ju sangpün thsükhüla-a’:

“Sangpünpo küching pungchonü, junangte mülunglam she”. I ju sangpün thsükhüla-a, I ju anyire-sangpün thsüpah anyi ju lang ayanpah. I tungkhulim ju amiting thrip apinpah. Ikhiak aso mikhiukte aso-a lalashe Ina langakinto, kükhiangküyangte azhippah.

Arhimope: Harü yumükkhiak thrüliangyu thakhi kim akhukhitang. (Thsangyurü hote yumük alü yukajakpü kuklah.)

- (i) Amihyak kümkanpü.
- (ii) Keshakapungshak müthrikhi.
- (iii) Isayo sangtungpo kümkhitpü.
- (iv) Nagaland chingyo sangpünpo.

Kiulungthsüpuh Sangtan

ANYIKHITPE MÜKKHIAHKIHPO

Akherüpo hote:

1. Anyikhityu anyikhitte akhekhukpü tüsho thiyukhian rünkihte awükhü ru yankhukpü.
2. Thiyu yak tüsho thiyupüm asopo mükhiahkhukpü.
3. Thiyukhian ching alü-alü thate yüchoki lüm-akhiahpah tümanü ju mükhiahkhuhpü.
4. Müyamrü tüsho thsangyurüpo pepah thiyukhian tünkhiaak tha-achihkhukpü.
5. Nyihpe poto jipü yukhianpo mükhiahpü künkhü alü thsükhukpü.
6. Thiyukhian tünkhiaak kiokhikiorakhipo münü tüsho athrütlimnüshe alokhukpü.
7. Thiyupüm ayekhipo lupah nü yo rükyirükpo lungkite tüsho tsütakte thrütthitkhukpü.
8. Atru-achihte pinpah atsangachihkhü chingnü mihlungachihte anyikhitkhi alü thsükhukpü.

Sangtamrü poto jipü yukhian ayannü, atüso, Shuhyi le shirung anye ju müyamrü khung lakhiahchoh. Kamruhroro anye ju rukkhüh yomuhyothsünte alakhiah. Nyimung khülang, anye limro ching tsahte alachoki, kiulungrü khülang ju amünkhi liango ahah mite hanpah thululimnü alungte ngü. Hoju ngüshua Shirungnü amüyampuh khiak, “Inü ngüla ju nünü ngü nah?” te kio. “O, am! Shenü hoju liango mükünpü? Hey, nyokhiamte ike lümkhü khürü thsüpe ah!” te Shuhyi nü tha.

Anyenü mihtsürü alungkhi ju aliangte sangrung khüp jik-a pin. Küyimki mihtsürü ju anye pinkhi tangpung khiungkhianü, anye arihpah tüshak achangnü müzün tüsho mihtsürü jukhite müyinsahte ahah she pahpah limkhungkhüp yunglakpah tsoto.

Küyimki mihtsürü ju, ju chingnü tsoapakhianü, Shuhyi nü liango keangthrün ju achute atupuh khiaknü hanpah sangtung khiak wükih. Tüsho Shuhyi nü sangkhah khiak pinpah liango ju khuk-a tsühte lakhiah.

Jumonü, tümü rhimopeanü shirung nü Shuhyi khiak thakham-a huh.

Shirung nü sangkhiaak mükünkih khukkhi hote apinkih-a Shuhyi ju

khiahpah, “Hey müyampuh, I kilim she liango khürüa kipang ta”, te tha. Tüshe mükhütmürütrü Shuhyi nü müyamrünü akhiangkhi ju müsomurang thsüa pahte, shirung nü kütükhühki liango khiangpanü, jutükhühki liango küp lang jip-a akishihte lakhiah. “Shuhyi, nükim she arüpalet”, te shirung nü thapah mulung zhip zhipte tsoa pah. Murungto ching api tsahte alachoki, sangtung khülang khakhiah mukhuyam kihkhi ngü. Jumönü apinü zhiplopah khiahte alachoki, Shuhyi thsüshe api lung arü. Jutükia, Shuhyi thsü liango alala tsühkhama pahpah shirung lung atruachihloniete arü. Shuhyi nü “Nü tümü apinkih-akhiahchole”, te kio. Shirung nü mukhu yam ju athsoa huhte, mulung khiurheakpe tüshaknü “Hoju ju kiulungthsüpuh sangtan-ah. Apinü ho ju khiahshihpü I kilim thakihto. Hoju sangtan tüshiak ju amüyinsahpe tüsho junangte kükhiak she inüa soa-mükhiak”, te tha. Junü Shuhyi thsü mulung phurusahte kam. Apinü kiulungthsüpuh sangtan kingkhi jukhite anyinyekhi nü khiaküa amüyampuh khiak

“müzhopah khülangki langshe king-a khiahshihkuknahnü? Nünü müyinsahpe thsüte thakhi ju inü she soa khiahshang”, te tütsapmusu.

Khürükhühnü sangtan kingkhi ju sosho, kiulungthsüpuhnü puk akhiukpahte shirung nü alo. “tütüshe müyampuh, nü thsungkhiak-a, inü nü yu anyijihpah” te shirung nü tha. Apinü awungkhiak yükihpah kiulungthsüpuh yungsho amihtsürüpo arükhi khiahpah, marüşo sükhüh khiak-a sangtan ju akingpü kuklah te Shuhyi khiak thato.

Jumönü, apinü awung khiak müwükih yite, apinü Shuhyi kilim “inü alandomalan sangtan ju king musuang. Sangtan ju kiamte king musuang tüsho küyimki alunglim

arungmusukhi sopanü, nü sühmüh athrünkhinü kingang, anyikhittoto?” te shirung nü kio.

“Am, tüktüah”, te mulung phurusakhhi Shuhyi thsünü alo. Shirung thsü awung khiak shante wükihpah limshu apin-akhiahkhi nangte thsü-a huh. Jushunü anguhlopah, “Halim she marüle king musuang!” te zhi.

Athakhi yante Shuhyi nü rhimomusu. Atankihlim thap!... thap!... thap!... te kiamte kingmusu tüsho mukhu yam lunglim mukhupo kio-a arungmusukhi

tüshiak sopah khite ariangkiampü tankih. Apinü nyokhiamte tüsho alü alü süh thsüpah tah! tah! tah! te mütrütlosho mukhupo ju niukphüniankham. Kiomukhuhkhi mukhupo thsünü müthsüpitte müjimkhunungpah Shuhyikhiak asheshe thsüte nguhmusu. Shirung nü yangzhakkhi ju Shuhyi nü nahte mütholote pahto tüsho ju chingnü apiju mulung rozhak akhiam kuhi tünjito.

THIYUPÜM ASOPO

1. Niukphünyan : ashih marih yungsho akhin ashu mülakhi.
2. Mütrütlo : süh thsüpah kinglo/ lakloki.
3. Kiomukhuh : kiamramte lakhi chingnü mülung zhipte asürüshihkhi.
4. Riangkiam : mulung asühshihkhi.
5. Khunung : ahihto thsürukhi yungsho lorilokupo apo thsüki.
6. Mulungzhip zhip : pok akhiukkhi.
7. Yunglak : nyokhiamte ashankhi.
8. Achu : mükhukpü ruk mülangkhi.
9. Arih : mahnye asam yungsho kite rukkhüh thsürukhi.
10. Müyinsah : müzün yungsho tümükhühnü treshihkhi.
11. Yomuhyothsün : rhimokhiak müyükihkh.
12. Azü a : chamachih-a pahkhi.

SUSU THSÜPEPO

A. Akiokhipo alojang:

1. “Inü ngüla ju nünü ngü nah?” Ha shenü sheki thakhia? Atharü junü tümü kukruk ngükhea?
2. Shirung le Shuhyi anyenü kiulungrü hah ching yo liango lukhukpü thsungkhiak künangte akeanangkhi?

3. Liango hotünü müyamrü mahnye tükiak azü-a pahshihtote nünü künangte thakhukla?
4. Shirung nü mükhütmürarü Shuhyi anyikhit shihpü thsungkhiak künangte akeanangkhea?
5. “Tütüshe müyampuh, nü thsungkhiak-a inü nü yu anijihpah”. Ha shenü tüsho tümü amütsan thakhia?
6. Akhiam ching Shuhyikhiak tünjikhi ju amihkhah thülünnü ah tüpashi shirung nü khekhungte alaksakhiahte nünü lümcho?

B. Anyikhityupo chingnü khiahloa lute amüzahkhipo ching mishang:

1. Müyinsakhhi mihtsürü ju limkhungkhüp _____ tsoto.
2. Shirung nü _____ athsopah jua kiulungthsüpuh sangtan ah te tha.
3. Shirung nü Shuhyi kilim sangtan ju _____ kingmusupü anyikhitshihto.
4. Shirung nü amüyampuh khung Shuhyi kilim ayu _____ jihpahte tha.
5. Mukhu yam lunglim tüshak _____
6. Arü yam thsümünyim jikhhi hote mukhupo ju _____.

C. Nünü shirung le Shuhyi anyeju thiyuro müyamrü khülang-ah te lümla shi? Thiyuro müyamrü ju küruk lapea? Kiulungthsüpuh sangtan yukhian ching thiyuro müyamrü yaklipo lupah ake-akhiahang. Khülang jua nü thsungkhiaknü thsüjihto.

<i>Thiyuro müyamrü yaklipo</i>	<i>Shirung le Shuhyi</i>
1. Khülangnü khülang lümkhiong-achihkhi.	1. Yihnyelunye lang tüsho lümkhiong-achihkhi müla.
2.	2.
3.	3.
4.	4.
5.	5.
6.	6.

D. Anyikhityu thiyukhian akhiam ching kuhi amütsü tünjikhi lah tüshe nükütah thsüte akhiam ching kuhi atsü tünjikhi lümpah rükyirükpo yihnüte thiyukhian khürü thrütkhitojang.

AKINJIHKHI, ZHAKMÜZHI TÜSHO WÜNTRE

ANYIKHITPE MÜKKHIAHKHIPO

Akherüpo hote:

1. Anyikhityu anyikhitte akhekhukpü.
2. Atungto yushak yimkhitpü tsüte anyikhityu chingkhiahkhuklopü.
3. Thiyupüm, thiyutüm asopo mükhiahpah jurüpo thiyurün ching yihnükhukpü.
4. Anyikhityu ching jih-a lakhi akiokhipo lungkite alokhukpü.
5. Anyikhityu chingnü thiyuyak aso mükhiahkhukpü.
6. Anyikhityu tünkhiaik müyamrü tüsho thsangyurüpokhiak pepah atsangachihkhukpü.
7. Mührükhiak yakli atsü lakhi tünkhiaik makshe jihkhukpü.
8. Rhangtung ching wüntre, zhakmüzhi tüsho akinjihkhi anyikhitte püpürükhiak she huju yaklipo nokihkhukpü.
9. Nyihpe jipü yakliakopo khiak mulung jihte isa rhangtung ching arüyo küju atsüpe-anü huju liangkhikhukpü.

Nagarüpo jua thürithsükhi ching mulung müshakrüpoah te mukhiah lah tüshe isa jipü yaknü poto alim yakli thsüte isa tükiak ching zhakmüzhi, akinjihkhi tüsho wüntrekhi harünü tütsünro thsüpah lakhi jua tüshihte mümükhiahzhi.

Nagarü lalim ching akinjihkhi tüsho zhakmüzhihki jua rukkhüh ching lang lakhi mütsanchoh.

Jakso khürü aronü mümükhea hachihte limro ching shoruchoki she zhakmüzHITE kioachihkhi, Nagarü

yakli atsütak lakhi ju kihinnya tükhiakmüroh. Jipü yaknü limro ching shorushorachoki she akin jihte kioachihte arükhih. Hoju yakli hote shepü shepü she asühsahto liangkhikhi tüsho peyukkhi mütsanshihchoh. Poto alim yakli hote akhiamrünü kumungrü shoruchoki akhuhte kiochoh. Kumungrünü akhiamrüpo kilim akhuhte kinjihte akiokhi ju makhamayakkhi-ah. Azorüpo kilim akhuhte thiyü tüsho arü lümkhi thashihkhi ju she akinjihkhi yakli khülang-ah. Kihinnyi shito lünso

yakli amükhiah yungsho pinkiu kütürü ching pin pin she Nagarü yaknü azopü kilim ju akin jihchoh. Jumonü ashoruchoki tüsho asukachihchoki kumungrü kilim akin jihpe-ah.

Mukhungmütan tümü tümü ching thsüthsüshe azorüpo kilim akhuhte thiyuthashihpükimjihchoh. Alimyakli püpü jua akhiamrünü kumungrükhia kumungnü müjichoh. Kamruhronü kumungrükhia kungtulim (prefix) nü ayekhi jite lachoh. Mungtulimpo jua achi/akhiung, anyi/akü, apuh/apa, aji/apü tüsho junangte lakhipoki thachoh. Azürüpo tükiak she khungarüchokinü junangte jiachihkhi ju susu thsüshihchoh. Kumungrü khia kumungnü ajirü jua yakli mümükhiahrü yungsho pepuhrünü müthsangyukhi tsührü khechoh.

Junangte kuk ching she polungnü azopü ju akin jihkhi chingnü mütsante lachoh. Kuk apan ching athrürü polungnü azopü ju amükiamrü lachoh. Api hote arü kuk lung yakliakopo thsangtante tüsho akeanangte lachoh. Tüshe kuk yakli ching mulung müwüpatchihkhi hotünü kukrü alala rukkhüh lashihchoh. Niyhpe kiurü püpürükhia jua nyihpe kukrükhiak nangte mulung müwü mülatüshe

alapah tütüshe rhangtung ching kamruhroro ashoru apan khiak akinjihkhi tüsho zhakmüzhi khi lachoh.

Wüntre jihkhi ju she Nagarü mulungkiang chingkhite shuhmülang-a jihkhi khülang-ah. Nagarü lomi ching tungtote wüntre jihkhi nangte-a kihopah yakli püpü müla. Nagarü thsungkhia künü juju lang tungtotakkhi khülang-ah. Wüntre thsungkhia thüri thsükhi chingnü rhangtung she jihto.

Tangzüngpah rhimokhukkhi; nyihpe müntukhi yante thiyiuro lakhi; atreareang kuhi tünjichoki mulungtote thrunga huhkhi; nyihpe tüsho petsührüpo khia mührünü mükhemürang müthsüshihkhi; mührünü mung müthamüchihshihkhi, harü chingnü wüntrekhi ju alakhiah.

Jingku luachihpü thiyih arhang lala she, Nagarü susunü amüzho lapü mülapü mükhiahte akinjihkhi, zhakmüzhi tüsho wüntreachihte alakhiah. Tüsho tüshihtekihiah mütsanchoki Nagarüpo jua, poto yakli ching münyote yakzan yukhüm pukkhüp tüsho wüntreachihkhi chingnü alakhi ngüchoh.

THIYUPÜM ASOPO

1. Wüntre : azoto kilim akin jikhhi.
 2. Zhakmüzhi : mi tüyintürate püpürü khiak asukachihkhi.
 3. Mulungmüwüp : mulung khülang yungsho lümkhhi luachihkhi.
 4. Mung : mungshi yungsho mungchihkhi.
 5. Münyeo : mulungkhhi, yungsho mürühkhhi.
 6. Mungtulim (Prefix) : mihtsürü mungjipü müngühkhhiak jikhhi (akhiung, achi,apa)
 7. Alimyak : amülükhi susu thsüte ahorikhhi.
 8. Müthamüchih : tün mung amütsü müthakhhi.
-

SUSU THSÜPEPO

A. Akiokhipo alojang:

- a. Nagarü poto jipü yakli ching tütsünro nangte lakhi ju tümüa?
- b. Nagarü lalim yakli ching akinashu le zhakmüzhikhhi anye ju tümünü rukkhüh-a?
- c. Nagarüponü kumungrükhiak akinashu lakhi mükhiapü thsüte amütsan jihang.
- d. Nagarü thsungkhiaknü wüntrekhi jukhite atungto ah te nünü kürük mükhiachcho?
- e. Tümüpürü yakli chingnü Nagarüpo hote nyihpekhiak wüntre jikhhi ju mütsanshihcho?
- f. Nagarü susu yakli khülang ching thürithsü tüsho mungtsü anyechito lakhi tünkhhiak thanakjang.
- g. Nüsa jipü yaknü kumungrüpo khiak akin ashu jipü thsüte lakhi yaklipo ju tümüpürüa?

B. Harüpokhiak nüsanü künangte jicho:

1. Nü kumungrü aliperü khiak _____
2. Nü kumungrü athrürü khiak _____
3. Shinzokhi liperü khiak _____
4. Shinzokhi puhrü khiak _____
5. Lümzokhi liperü khiak _____
6. Lümzorü athrürü khiak _____
7. Puhrü akhiung khiak _____
8. Puhrü nyurü (athrürü) khiak _____
9. Puhrü achi khiak _____
10. Perü achi khiak _____
11. Perü akhiung khiak _____
12. Pepuhrü apuh khiak _____

13. Pepuhrü ape khiak _____

C. Thiyurün ching yupüm khiak khite ayekhi lungki tokihjang(✓):

1. Poto jipü yakli yo tütsünro tükhi jua
 - a. Poto jipü yakli tungtotakkhi shihcham.
 - b. Isa yo poto yungsho trükshih yo limperüpo.
 - c. Mihtsürü yo tütsünro-ah.
2. Tümükhüh yungsho khürükhüh yo tungtotakkhi jua
 - a. Po mahnye tükiak thiyüzüng thsükhi.
 - b. Mürühtakkhi yakli
 - c. Akin-ashu late alalakhiak zhakmüzhikhi.
3. Nüsa porü tüsho wühlirü
 - a. Nüsa lomi mihtsürü.
 - b. Nüsa petsührüpo.
 - c. Nüsa müyamrü tüsho pethsührüpo
4. Nü kamlirnü
 - a. Nü züpekhi kam yante.
 - b. Nü yakli atsü yante.
 - c. Tümükhüh thsungkhiaknü, nükhite shin-a lakhi.
5. Ayakli atsü lakhi mümükhiah jikhhi
 - a. Ayakli atsü panthsang te mülakhi.
 - b. Apikhiak yakli atsü mülakhi.
 - c. Mührü nü ayakli atsü lakhikhiak mung pukkhite mümükhiah jikhhi.

D. Amüzahkhipo ching mishang:

1. Nagarü jipü yaknü kumungrükhiak mungnü _____ jua yak mülakhi-ah.
2. _____ hote züpekhi tüsho yamkhün thsükhi nyimung thsambah jihshihpü mükkin thsüshihchoh.
3. Khürükhüh limro ching shoruchoki akin jihte _____ jua zhakmüzhikhi yakli khülang-ah.
4. Nagarü thsungkhiaknü atreareang kim ching _____ jua wüntre mülakhi khechoh.

5. Poto yaknü, nü miki mihzorü yungsho aliperüpo zhipsho arü kilim nü_____ ju ajihpe-ah.

E. Jiha lakhi ju khia-akhiahpah wüntrekhi, wüntremülakhi, khümkhümrrarakhi, zhakmüzhikhi, akinashu lakhi, akinashu mülakhi, harü küpüanü, huju thrütjang:

1. Nüsa akhepung khiungshak ching jaksorü arüto. Nükütah thsüte wüpah nü mung thaa huhpah, among she kioa lusho _____
2. Rük-akhiahkhi thrütchoki, nünü mümükhiahkhi ching nü müyamrünü rungsho _____
3. Akhepungkhiungshak ching nünü pinpah thsangyurü khiak kiozükiotosho _____
4. Nünü mümükhiahkhi khürünü, nü ki “Hi” te kioto. Nünü api mümükhiahle malosho _____
5. Bus-lolungpe ching nüa pinkiu ching pinpah ashinpuhrüa pinkiu mülate zhip shihsho _____
6. Nüsa müyamrü alalanü rukkhüh kherü khülangkhiak mükhemukimchoh. Hoju ju tüktüyungte mükhiahpah api thsungkhiak nünü wusupah mükhemükimkhi chingnü tuklo shihpü thasho _____
7. Khürükhiak nünü atsangpü lachoki, nü yu ju lang anyishihpah püpürüa thiyu thapü kim müjihsho _____
8. Nünü akhepung ching yapsulim, nüsa thsangyurüpo khiak lang yungte ashoru apan kilim “Yapsu atsü” te thasho_____

PHIZO NÜ RHIMOKHIPO

ANYIKHITPE MÜKKHIAHKIHPÖ

Akherüpo hote:

1. Lünkhe 19 müngüh poto kiuthsü shorute arükhi anyikhihpü tüşo akherüpo kilim mükhiahshipü.
2. A.Z Phizo hotenü Nagarü lomi mükhiahshihpü rhimo thsükhilangkipü tüşo akherüponü juching amükhiahpü thsakhampü.
3. A.Z Phizo rhangtung hote khiakhü kiuthsü yakli akhiuhkhi Nagaland ching akherüponü mükheashihpü.
4. Nagaland ju sühmüh lakhi lomi thsüngkhiak Nagarü limperüpo nü shuhmülanga jihte rhimokhi ju akherüponü mülungte tüşo wüntrete lashihpü.
5. Khin ching lakhi ju anyikhitkehang.
6. Khin chingnü thiyupüm aso, athsüpü lakhi tüşo jurupo ju mükhiahang.
7. Khin chingnü atungto mükhiahpü lakhi ju yimkhitang.
8. Nagarü müyamrü tüşo thsangyurüjukhin ching lakhi atsangachihang.
9. Khin ching nü khiakhitkhi tüşo lümkipo jü thsakhampü mürangang.
10. Nyihpe kütahyu chingnü thakhukte tüşo tsütakte thrütang.

Angami Zapu Phizo (A.Z. Phizo) jua Nagarü lomi thsakhampü ching lümngürü, lümlung thiyuchihchimpah alarü mihtsürü, amüzhptokukpe sühmüh me tüşo ayuktakkhi atsü limperü lakhiah. Ha amüküp sühmüh hote aphu aphu shorute azhihachihte arüto. Tümü thsüpü lümpanü alimro ching tümü shorute lalashe thsakhampü lakhiah. Kite rungachihte rhimorünü thajihkhi ju “Phizo nü amo atün mükhiahcho, tümü rhimo thsüngkhiak thsüthsü she akuk müngüchoki khiungtü a”

A.Z. PHIZO RHANGTUNG ATANKIH:

A.Z. Phizo jua 16 Khito khinu 1904 Khonoma chingnü züpeto. Apuh Krusietso Tolie ju phünyirü lomipo Ceylon (Sri Lanka) tüsho Singapore tsahkhiungte yukyinrü lakhiak. A.Z. Phizo junü apuh rhimothsükhi tüsho mütremürangte wüla arüla tsahkhi thsungkhiak khite mürühto. Küyimki Phizo ju api kam thürükhiak khülang khiungte arükhiahnü 7 yungphu 1915 ching apuh shea pahto. Api kam apan thsakhampukhte arükhi jua apenü mükhupte pekhihto. Apenü atsüührü mükkhiahkih jihkhi ju “thiyuro mihtsürü thsüang, thiyuro mihtsürü shesho, among ju lünnü lachoh”. Api rhangtung amüyung apinü hayuju mümihtülang lakhiak.

Azükinü apiju lümlung larü azürü lakhiak, tütüshe azanrü lakhi mütsankhi khülang-ah. Thehu (Angamirü kiulungpo ching athrürü lang mükhungpa thiyukhikzakpung) Ha ching api azüki rhangtung chingnü mihtsürü lalimlako rükri mükhiakhki lakhiak. Ha Thehu chingnü lang arü kuk yukhian, Britisherüponü thsümüchihkhi, Khonoma khupkok rozhahkhipo ju mükhiahte lakhiak. Atungto thsüte apinü mükhiakh-a lukhiju api kumongrü khiah

mükiokhiungte lakhi, jipü, kuk yukhüm tüsho yampok yuzüng, arümkhiam mürühte tüsho alala rhimo tsütakte lang thsakhampü rükri ju anyikhitto. Apinü zangrü tanyukte lapü tüsho mihyu anyite lapü atsütakju mürühte lakhiak thsüshe apahyukhi azhorü kuhi khiungtüa mükamte lakhiak.

A.Z. Phizo akhute khetanpung ju Rivenburg Mission School Kohima lakhiak. Middle School khekham tunglim ju Govt. High School Shillong ching kheto. Kam 1930 müzhi 9th ching A.Z. Phizo junü Jwenle Tseminyu kiurü khiak yamkhün thsüto.

Apinü U.S amüsüh hüm yinjihrü ching tankihto tüsho 1929 ching Canadian Insurance apinü yinte lakhiak. Tüsho apinü akhiung tsüührüpo lung tyre tsapkihlopung tankihto. Apinü jurü rhimote lakhi ching rangmükiam. Api kiamramte müla tüsho api phünyite lakhi rhimo akhiuhkhipo ching rhimothsüpü kunte lakhiak.

A.Z. PHIZO LÜMNGÜ:

Nagarü jua nyihpe jirüpürü khiak mükhupte chingkih lah tüsho alala kiulung kiuto junü mükthsüachihte nyihpe lapung aretung jangachihte tüsho khumtote lang lachoh. Alala

kiulung kiuto ju thülu thsü-a tsühte lakhi ching she kütahnü suhtahte lachoh. Mihtsürüpo rhangtung lapü thsungkhiaknü nihpe alo tüsho sanglung khiak lang ahihpe angükihpah lachoh. Jumonü anyihkhitpe” Urra Uvie amütsan Isa lomi ju Isa yo ah” tükhi ju Nagarü lomi rhimo ching sükte aying chinyukpah alakhih. Nagarü yukhian A.Z. Phizo mazahchoki nü khiahyukpü tüsho mütsanmükühpü thsungkhiaknü shuhmülanga rhimote lakhiah.

Nagarüpo thsungkhiaknü api lümngü jua “mihtsürüpo lungshe mihtsurü tüsho lomi polongshe lomi” lakhiah. A.Z. Phizo lümngü jua Britisherüpo nü khümtopah alakhi lang yung tüshe Indianrü nü Nagarü lapung kümkhikhiak azhih te lakhiah. Api lümkhi ju“amütsü sorkar ju atsünü müthrikhi khiahpü” thsungkhiak yung.

BURMA (MYANMAR) CHING A.Z. PHIZO:

A.Z. Phizo ju Burma Myanmar ching 1933 ching wüto. Atan wüzahchoki apinü yinyukyirü thsülimnü wüto tüshe jutükhüh akukmüngüte lakhiak. 1944 Burma ching lachoki, India National Army (INA) limperü

Subash Chandra Bose tüsho Japanrü ponungrü azopü kilim arünü kiokhiungto. Ha kim ching Japanrünü Britain khiak thüri thsüchoh tüsho Japanrü ponungrü, jukhih INA po ju küching British ponungrüpo lanü, Manipur tüsho Nagaland trip nahte lang wüto. Subash Chandra Bose nü apinü rungkhi müthri ju thüri thsü kuksho Nagarü zuzu sühmüh mülüjihpü lakhiak. Ju thsükhinü Phizo nü arükhiak ariha lupah Nagaland ching British khih azhihte kiochihto. Tütüshe arünü Britishpo yankhihpü ching ju mukukte kamto. Apinü Japanrü rungkhi ching tümü alümülate kam yungsho British khiak marihkhi tüntümü müla. Jumonü Phizo thsungkhiak British yungsho Japanrü tükhi ju arüchito khiungkerü sühmüh nangte lang kamshihto tüsho anyihpe mülungram lümkhi ju Nagaland ching khiungkerünü khümtokhi ju küte pekhit-a lupanü huju amükkhiakhih lakhiah. Tümütüsho Japanrü ponungrü khiak arihkhi hote Phizo anyihpe ju Insien tüsho Rangoon rihyam ching ramyukto. Ju kim ching ajak takmüchih jihte thsümüchito. Ango tsülimpiang tripshe kamto tüsho marihte pahto tümü tüsho Britishrü hote moli lushihpü ju mümülü jihte lakhiah. Ajak thsümünyim jihjihshe

Nagaland zuzusühmüh thsungkhiak mükkhiahkih ching apinü küyimki she mütuklo apinü mulung atonü “I ju lang Nagarü akhuhpuh, mahnyepü tüşo asampü Nagarü” ah te zhiyukto.

MÜRECHIN:

A.Z. Phizo Burma chingnü 1946 kam riham chingnü tükheto. Hoju kamnü Kohima ching arü petsührü longkhiungto. Anyihpuhnü Naga mihtsürüpo arüpe kuhi thsungkhiak mulungkhi nangte kiuthsü lümki aso lümpah alongto. Kohima khiungchoki kiuto chingju apinü mürechin akhiuk-a ngü. Api Nagarü lomi ching thsahyuklochoki mürechinnü liangkikhiki ju-a Thrünpuhnü akim ching Nagaland lomi khiachtsüpe kamshihpü thiyuchihchim amütsan huhchoh te apinü lüm.

Khiaküshe 1956 ching Phizo tüşo Nagarü limperü Naga lomi Rifin thsungkhiak Rengmarü lo Remensinyu kiulung ching atsangachihchoki mürechin akhiuk-a huhto. Ju ngüpah khite asühte tüşo mülungsahte Nagarü lomi rifin ching mürechin yukupü mülüa luto.

A.Z. PHIZO KIUTSÜ RHIMO:

1918 kam Naga club ju tankihkhiah,

ju ching kiutsü rhimo ching Phizo nükhite amülung jihte rhimo rungte alakhiah. Ju tunglimpiang api azürü thsüa lala she, api ju Naga club yo athrütrü kamto. Burma chingnü along tunglim apinü mülung athrünkhinü Naga National Council (NNC) rhimorhiyi ching shuhmülanga jihte alakhiah. Apinü Nagarü kiutsü küte mührü lomi lanü huju khiahkhi te thsüphulopah rhimo te awüpu thsakhamkhiah. Mahnye kipü lomi thüritsünü alomi thsümünymkhi hote isa Asia lo chingnü tukloki, Asia ching nü British yakzan tuklo-a pahkhi, Gandhinü mungtsü chingnü lomi zuzu khiangpü tankihkhi, Netaji nü thürithsükhi chingnü lomi zuzu thsungkhiak rhimokhi harüpo alala khiahpah api lümngü alü zükhitto. Jutüki, apinü NNC tükhiak ching limro aru mahnye; mungtsünü tüşo thürithsü chingnü zuzu khiangpü ngükhiti. Ju hotünü mihtsürüpo tükiak lüm shangmang te kam. Jutüchoki apinü mihtsürü lümlung lute mükkhiahkih aso chingnü thsülang te awüpu tükhüngte lümki thsüto.

Muliu 11, 1950 kam Phizo ju NNC aphüyipü thsüte President mokhitto. NNC müngüh rhimopü lakhiju Nagarü

trükshih lalim, jipü lalim, khimmih, Nagarü kiuthsü, Nagarü arihako kumtopü, püthsüte Nagarü lomi khiahyukpü ching atünatopü, tüsho Nagarü lomi thrünkhihpüpo ju lakhiak.

A.Z. PHIZO NÜ RHIMO-A ZOJHKHI:

Harüpo ju-a.Z. Phizo amümihkhukpe rhimo tüsho amütsan late akukngükhipo khürü-ah. AZ Phizo nü Nagarü lomi zuzu kamkhi yushak 14 Müzhi 1947 nyimung zhiyukpah ha yushak ha UNO, New York ching tüsho British India Sorkar, New Delhi ching kihüm yushak hote mükhiashihito.

Nagarüzangrüzuzu ching lapashi India lung thsürupah alapanü mihtsurüpo kilim münrün thsüshihpü lümkhilupü apinü 16 Khito 1951 nyimung nagarü jimukhungpah münrünkiokhilokhi lute münrünthsülokhi thsüto. Hoju ching Nagarü shihcham 99.9% nü India Republic lung lapü mümülung tükhiyu United Nation khiak thakhiungto. NNC President kampah Phizo nü NNC kiuthsü lümkhiju nahte lang jihloto tüsho alala tang (trükpo) ju lomi khülang arihpü ching hante arüto. Apinü asokachihpah anyiakhiuklim Nagarüpo ju khülang chinglang kamshihpü hante arüto tüsho Federal Government te jikhihpah 26 Khishang

khinu 1956 kam ching thsakhama luto.

Phizo julang lüptükhi rhimo ching Nagarü trükponü arü thsungkhiak limthorü thsüshihpü mokhitkhiah. Tütüshe alüthsükhi thüshakthüliak müngükhi nü, NNC kütang 12 Langzü 1956 Sanis ching pinchoki A.Z. Phizo alianglim limshu wüshihpah, United Nation ching Nagarü thsungkhiak hanyukshihpü thsakhama luto.

LONDON CHING A.Z. PHIZO:

Phizo London ching 12 Langzü 1960 arüto, Küyimki London aphinpe kiampung ching khiungkhiah nihpe mütsanhüm tükte mülakhi hotenü yimakhiahrü azorünü tholoto, tüsho anyihpuhnü azhilote thakhi ju, “küyimki Britishpo I lomi ching arüpanü, arünü nihpe mütsanhümpo lupa marüchoh. Tale tüsho I khülang junü Britain ching küte hanpü?”

London chingnü Nagarü thsungkhiak alominü mükhiahrishihpü mürangto tüshe anyihpuhnü WWII alomi thirithsü ching Japanrü lung arihpah rhimokhi hote British kiuthsü hotenü tsüte mükhiahyukte pahto julong ajakte India sorkar nü api ju lomi mümüzhörü lung kheyukjihto tüsho api London ching lachoki India sorkar

nü British sorkar ki api rhimorhiyi khiahmütsante alashihpü thakihto.

AKHIAM THÜYAMLIM

ALUNGLOKHI:

A.Z. Phizo ju UK London chingnü 30 Anyu 1990 kam 86 late api President thsükhi kam 40 pankhitchoki ayam chingnü sheto. A.Z. Phizo ashemi ju Nagaland ching 10 Khito 1990 hankhiungto. Küyimki Naga limperü mi hankhi aphinpe Dimapur akiampung khiungkhiah athrungrü tsührü akhiam mungtsü sühakhiampung liangkhi nante zuklangnü thünying pulukkhi ching mürechin akhiuhto. Aphinpe kiampung alanglim chinüchi mülung thsümüniamte limperü mi langkhite khün “Isa nü akukpah” te thsüto.

A.Z. Phizo poto me awün jihkhi münchiju Khuochiezie, Kohima 11 Khito 1990 ching luto tüsho Nagaland Secretariat müngüh awungkhiak akhiam thsüte kiuyuk-a pahto. Ju awung ju Phizo wung te jichoh.

Phizo apinü lümghi nante Naga

lomi zuzu thsakhampü ching müngü khukte lashe, apinü puhthsüthsü Nagarü trükshihpo lakhiju khülang khiahyukkhi pukkhup hangte arükhi nü amümihpe rhimokhukkhi ching lah. Ju Nagarüpo thsungkhiaknü müpinmüyapte rhimokhi hote lominü mihtsürüpo mükhiahto. A.Z. Phizo nü thsakhamtotüshozuzuthsungkhiaknü Naga lomi thurumüsute tankihto.

Apiju jumonü Naga lomi apuhte jipü thülünthe kamto.

Khihnyi Nagarü lümkhilimtuh mütukzhaktülang South Asia ching kiuthsü ashangpe thsüte akhiam münrün thsakhampü ching atsangachihte lah.

THUYUPÜMPO

1. Thehu : Angamirü kiulungpo ching athrürü lang mükhungpa thiyu khikzakpung yungsho asukachihpung.
2. Mükukkhipe : Khürü khite müküpte tüsho akukpü küpkhukkhi.

3. Mütremürang : Shuhmülanga mülung tote rhimokhi.
4. Yamlarü nangte : Nihpenü mülungkhi khiaknü püpürünü mülungkhi ching thsüjihkhi. Yungsho nihpenü mülungkhi khiaknü mührü rhimo thsükhhi.
5. Hanyukkhi : Tümükhüh aso tankihkhi.
6. Atsükhinü : Thüyu chihchim yungsho porü mahnye tükiak tangzüngachihkhi.
7. Mümihzüt : Zükhhipü yungshokhite mütsante thrütikihkhi yungsho tokihkhi.
8. Lalimakin : Mihtsürü yungsho poto limro yungsho lalimlako akin.
9. Mütsante lakhi : Arüte lakhi yungsho nahte tünjihpü lakhi.
10. Azhiptokhi : Langlokhi yungsho thsunglokhi.
11. Münrүн thsülokkhi : Lomi mihtsürü alalanü mütsanhüm jikhhi yungsho lümkhhi khürü thsatsangpü ching lümlung khiangkhi.
12. Mürünkiokhilokhi : Potonü münrүнthsülokhhi.
13. Mütsanmükhühüm : Khürükhühnü akukkhi yungsho amükhiahkhi tünkhia amütsan jikhhi.
14. Mümühtungto nangte : Tümükhüh atungto lakhi, mümühkukpe mütsan thsükhhi.

SUSU THSUPE

A. Kheshak ju khunung khunung thsüte champah anyikhityu ju khinshak khinshak apante achang nü kheang.

B. Akiokhi ju alojang:

1. A.Z. Phizo lalim thanakjang?
2. Thehu ching Phizo nü tümü anyikhithkia?
3. Nagarü thsungkhia Phizo lünnü tümü lakhia?
4. Tümü thsükhinü Subash Chandra Bose khiak tüsho Japanrü ponongrü lung arihkhi?
5. Burma ching WWII akhiam kim Phizo khiak tümü tünjikhia?
6. Tümü thsükhhi murechin ju Phizo thsungkhia atungto lakhia?
7. Küyimki Phizo Naga club ching yüzahkhiah tüsho tümü thsükhia?
8. küyimki Phizo President mokhihkhi, NNC müngüh tümü rhimopü lakhia?
9. Tümü anyikhitcho Phizo nü münrүнhüm lukhi chingnü?
10. London ching Nagarü thsungkhia alalanü mükhiahshihpü mürangchoki Phizo mükukmüzam tümüpürü shorute lakhia?

11. Tümü ju Phizo nü Nagaland zuzu thsungkhiak mütoklote akhiam khiungte akhukpü mürangkhi?

C. Tükte akhiuhkhi ching mütsante alojang:

1. A.Z. Phizo nü atsütak mürökkhi ju?
 - a. Zangrü tanyukkhi, mihyu anyikhi, tüsho yamlarü nangte
 - b. Zangrü tanyukkhi mihyu anyikhi tüshe yamlarü nangte yung
 - c. Zangrü tanyukkhi, aramkhiam tüsho müthsümünante
2. _____nü Phizo ju Nagarü thsungkhiak United Nation ching thayukshihpü thsungkhiaknü wüshihpü lümki thsüto.
 - a. Naga Club
 - b. British Sorkar
 - c. Naga National Council(NNC)
3. Nagarü yukhian Phizo Limperü ching marüchoki khiungte
 - a. Awung trükshih porü khülangnü khülang thüri thsüachihte.
 - b. Mütsanmükipü tüshokhiahyukpü thsungkhiak mütoklote khüpkuk.
 - c. India jipü yakli tüsho mütsanmükhi hote poto porü peyukto.
4. Nagarü lomi thsungkhiak Phizo nü alungki thülünte kamkhi ju,
 - a. Nagarü zuzu 14 Müzhi 1947 ching mülüto.
 - b. Anyihpuhnü National plebiscite lukhi hote poto münrүн.
 - c. Api Nagarü thsungkhiaknü United Nation ching thayukpü limshu wüto.

D. Jihpa lakhiju akhiuh lah makhiuh thrütjang:

1. Phizo nü Japanrü rungkhi ju Britishrü mükhiakhinü yung tüshe Nagaland zuzu sühmüh ngükhukpü thsükhiah.
2. Subash Chandra Bose nü Nagarü zuzu sühmüh mülüjihpü jikhiju Phizo nü Britishpo kiochikhkhi ching rungshihpü müthri lakhiak.
3. Phizo api rhimo tankikhkhi jua Naga club Secretary lakhiah?
4. Burma rihyam chingnü akhiuhpa tunglim Phizo ju United Nation ching Nagarü thsungkhiak hangyukpü London wüto.
5. NNC mikhke thsüte Phizo nü Nagaland tanpung alala ju lomi khülang bokkhüp hante arükhukto.
6. Phizo amüngü ching Japanrü long rhimokhinü küyimki London yükhiah api azhihto.

7. Münrühüm (Plebiscite) akhiukpah huhkhinü Nagarü ahihpünü India Republic lung chingkihpü mülungto.
8. Phizo lümgü ju Nagaland chingnükhiungkerü mülashihpü lakhiah.

E. Rhangtung yukhian haju ha khürükhüh rhangtung ching tünjikhü tünkhiaknü athrütchi ki thachoh. Rhangtung yukhian ching atungtopo zahte athrütpepo jua:

1. Züpekhi nyimung tüsho tangpung.
2. Khiakü api lakhi tangpung.
3. Akhekhi.
4. Azüki tünjite arükhi tünkhiak thapü.
5. Rhimorhiyi-akhiahkhipo.
6. Ato rhimokhukkhipo.
7. Khazoshu arhangtungkhiak tünjitünrakhipo.
8. Khürükhüh müyamrü, petsührü, nungte rukkhüh rhimorü yungsho yamkhünrü rhangtung yukhian tünkhiak amükhiahrükhiak pepah thiyukhian ju tankihang. Shepü tünkhiak anü hojuyo yakliako, mükkhiahkihkhü yungsho akin nangte jushe athrütjukihpe-ah. Mürangpükhüh khakih lün ching yo mihtsürü khürü tünkhiak thrütchi thsüsho, nüsa pepuhrükhiak arünü hojupuh/pe tünkhiak tüshihte amükhiakhkhipo kio-a luang.

Arhimope - Akulim yumük 8 jih-a lakhikhiak shakliak yimmükhungpah nünü khürükhüh tüshihte mükhiakhkhi rhangtung yukhian tünkhiak tha-achihang.

STATE COUNCIL OF EDUCATIONAL RESEARCH & TRAINING (SCERT)

STATE CENTRE OF NAGALAND LANGUAGES (SCNL), DSE

Iodine deficiency disorder is the single most common cause of preventable mental retardation and brain damage.

"Consume only Iodized Salt"